

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ
ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО
НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім. ШЕВЧЕНКА В АМЕРИЦІ
КАНАДСЬКИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА **1654 РОКУ**

(ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ)

Київ
«СМОЛОСКИП»
2003

ОБРАЗИ ПЕРЕЯСЛАВА В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ АКАДЕМІЧНОЇ ДОБИ (початок XIX – кінець 80-х років ХХ століття)

Тема Переяслава належить до класичної проблематики української історіографії, яка протягом кількох століть приваблювала багатьох дослідників, що керувалися різною мотивацією, мали відмінні суспільно-політичні погляди, світогляди, наукові інтереси, інтелектуальні вподобання тощо. Неабияка зацікавленість та сталі дослідницькі інтенсії щодо цієї теми впродовж тривалого часу значною мірою пояснювалися тим, що Переяславська рада 1654 р. була вихідним пунктом у реконструкціях та інтерпретаціях української історії доби пізнього середньовіччя та ранньомодерних часів. Якщо взяти до уваги мінливість політичних реалій, розмаїття етно- і соціокультурних умов та інтелектуальних середовищ (імперських, регіональних, тоталітарних, еміграційних, діаспорних та ін.), в яких побутували українські вчені, то навіть апріорно стає зрозумілою величезна варіативність підходів та оцінок з обсягу означеної проблематики. Різноманітні умови, середовища функціонування, входження української аристократії до імперських еліт, обставин особистого життя призводили до того, що багато істориків не тільки працювали в контексті інтелектуальної історії кількох народів, а й мали складну етнонаціональну самоідентифікацію, яка, звичайно, не могла не позначитися на їхніх студіях. У науковій літературі її зазвичай розглядають як проблему лояльностей¹. Зрештою, слід згадати й про інтелектуальні впливи інших національних історіографій, насамперед, російської та польської, в яких проблематика, пов'язана з Переяславом, також посідала чільне місце. До того ж ця тема циркулювала не тільки в царині власне історіографії, а й у суспільстві взагалі, що створювало строкату та суперечливу палітру образів Переяслава в історичній свідомості, політичній думці та публіцистиці, які досить вільно переходили з однієї сфери до іншої та навпаки. Тож переяславські образи часто-густо набували міфологічних, ідео-

¹ Лисяк-Рудницький І. Францішек Духінський і його вплив на українську політичну думку // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф. Сисин; упор. Я. Грицак. – К., 1994. – Т. 1. – С. 272–273.

логічних, а іноді й сакральних обрисів. Утім, хоча й вони становлять помітний інтерес, зосередимося на науково-історичних образах Переяслава, які сформувалися в українській історіографії. Тим більше, що й нинішнє тлумачення поняття “образу” отримало нове змістовне наповнення та зазнало істотної метаморфози від конкретно-чуттєвої форми відображення зовнішнього світу до типологічних відтворень у наукових реконструкціях². Водночас побутування цієї дефініції має досить давню традицію в українській історичній науці³.

Історіографія академічної доби сягає своїми витоками другої половини XVIII ст. Інколи хронологічне співвіднесення цієї дефініції в науці корегується близьче до межі XVIII–XIX ст. в залежності від соціокультурного середовища та етнонаціональних особливостей побутування історичної науки. Власне статус історії як академічної науки визначався кількома чинниками, які кардинально змінили умови продукування історичних знань: інститут історичної критики джерел, розробка проблем у новій предметній області, що виходила поза усталені межі класичної давнини та середньовіччя, необхідність модерної техніки впорядкування і викладу матеріалу, адекватної раціонально-логічним конструкціям просвітницької історіографії. Ці фактори спричинилися до інституціональних змін, оскільки за новітніми вимогами продукування історії потребувало розгалуженої мережі архівів, бібліотек та університетів. Останні стали науково-освітніми центрами, які інтегрували тогочасні інтелектуальні вимоги до історіописання у процесі підготовки фахівців-істориків. Так виникла академічна просвітницька історіографія в університетських містах Німеччини, зокрема в Гьотенгені (А. Шлецер, А. Геерен та ін.), де було створено Історичний інститут та засновано фаховий історичний часопис.

На українських землях процес зародження академічної історіографії дещо припізнився і розпочався тільки в першій третині XIX ст. з впровадженням вільної від схоластичних догматів науки німецького типу. Тоді ж виникла й нова російська наука, в якій чільне місце посіли вчені українського походження. Відтак, академічні канони української історіографії формувалися на зламі пізнього просвітництва та європейського романтизму в його німецькій (Б. Нібур, К. фон Савіні, К. Айхгорн та ін.) і французькій версіях

² Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Образи науки: Міжвузів. зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2000. – 248 с.; Колесник І. І. Українська історіографія XVIII – початок ХХ ст.: (Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів) / Ред. І. Гирич. – К., 2000. – С. 40–41; Потульницький В. А. Україна і всесвітня історія: Исторіософія світової та української історії XVII–XX століть. – К., 2002. – С. 384–386.

³ Див., приміром: Білас Л. Криза нашого образу історії // Ісаєвич Я. Лев Білас і його історіографічні праці / Білас Л. Криза нашого образу історії. – Львів, 2002. – С. 26–56. Передрук розвідки, що була друкована 1957 р. в “Українській літературній газеті” (Мюнхен).

(О. Тъєррі, Ф. Гізо та ін.)⁴. Романтизм з його естетично-психологічним чи морально-релігійним захопленням історичною минувшиною, з її неповторностю, мінливістю та колоритом, зі скерованістю на локально-регіональний вимір національних історій, з поетизацією та геройзацією особистості⁵ спровів неабиякий вплив на тогодену історіографію і на тривалий час визначив дослідницькі пріоритети українських учених XIX ст.

* * *

Початки української академічної історіографії традиційно пов'язують зі студіями Дмитра Бантиша-Каменського, Олекси Мартоса та Миколи Маркевича, які здебільшого розглядаються як перші спроби “історичної синтези” української минувшини⁶.

Хронологічно першою з них була праця Д. Бантиша-Каменського “Істория Малой России” (М., 1822. – Ч.1–4), яка в дореволюційній Росії перевидавалася ще тричі (1830, 1842 та 1903). Щодо належності цього історика до російської чи української історіографії в сучасній науці їй до сьогодні побутують різні думки⁷. Проте, попри відмінні погляди, внесок Д. Бантиша-Каменського в українську інтелектуальну історію та вплив “Істории Малой России” на тогодену національну історіографію очевидь є незаперечним.

Для Д. Бантиша-Каменського Переяслав видавався однією з найважливіших віх не тільки малоросійської, а й загальноросійської історії, на що вказує, зокрема, й повна назва першого видання твору – “История Малой России, со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края”. Проте у першому виданні означенні події розглянуто напрочуд стисло. У четвертій главі їм відведено всього кілька сторінок, де лаконічно висвіт-

⁴ Див.: Класики історичної науки / Ред., передм. та прим. Г. Рохкина. – [Харків,] 1929. – С. 48–51, 100–107; та ін.

⁵ Кроche Б. Вокруг истории историографии. VI. Историография романтизма // Кроche Б. Теория и история историографии. – М., 1998. – С. 160–172.

⁶ Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Упор. та вступ. ст. Ю. Пінчука, Л. Гриневич. – З-е вид., репрінт. – К., 1996. – С. 75–80; Багалій Д. Історіографічний вступ і доба натурального господарства // Багалій Д. Нарис історії України: на соціально-економічному ґрунті. – Харків, 1928. – Т. 1. – С. 20.

⁷ Кравченко В. В. Історіографія історії України доби національного Відродження (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи: Мат-ли Всеукр. наук. конф. (м. Харків, 15–17 листопада 1995 р.). – Харків, 1995. – С. 222; його ж. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків, 1996. – С. 201, 212 та ін.; Атаманенко А. Є. Д. М. Бантиш-Каменський – історик України: Автореф. дис. ... к. іст. н.: 07.00.06 / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 1998. – С. 9; Когут З.-Є. Формування української національної історіографії // Схід–Захід: Історико-культурологічний зб. – Харків, 2001. – Вип. 3. – С. 25.

люється приїзд московського посольства⁸. Крім того, в додатках наведено тексти договірних статей⁹. Єдиний фрагмент про вимогу Б. Хмельницького та козацької старшини до послів скласти присягу від імені царя, який дещо пожвавлює виклад, винесений у підрядкову примітку¹⁰. Слід відзначити, що твір Д. Бантиша-Каменського зазнав і цензурних змін, які хоч не були величими за обсягом вилученого матеріалу, але істотно вплинули на висвітлення деяких “делікатних”, як тоді вважалося, проблем української історії¹¹.

Друге видання твору Д. Бантиша-Каменського суттєво відрізняється від первого. Про це свідчить, зокрема, структурна перебудова дослідження: з чотирьох книг у першому виданні до трьох – у другому. Пізніше, у третьому виданні, всі три частини було об'єднано в одну книгу. Подіями навколо Переяслава завершується перша частина “Істории Малой России”. Однак 20-та глава, де вони викладені, має невеликий обсяг, порівняно з іншими структурними підрозділами¹². Такі зміни були зумовлені розширенням кола використаних джерел, серед яких – рукописний варіант “Історії Русів”¹³. Питання щодо рівня впливу цього твору на Д. Бантиша-Каменського й до сьогодні залишається суперечливим¹⁴. Проте історичні погляди автора зазнали незначної еволюції¹⁵. Він продовжував триматися централістичної схеми історії в дусі тогоджасної російської історіографії. В загалі студія Д. Бантиша-Каменського виконана в традиціях пізньопросвітницької історіографії, яка характеризується домінуванням політичної історії, раціональною логічністю та безперервністю у викладі подій.

Утім, друге видання праці Д. Бантиша-Каменського за методологією не дуже відрізняється від творів російської історіографії початку XIX ст., для яких характерною була описовість, нараторивна оповідь з вкрапленнями великих фрагментів з документів, пріоритетне висвітлення військово-полі-

⁸ Бантыш-Каменский Д. История Малой России, со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края. – М., 1822. – Ч. 1. – С. 33–36.

⁹ Його ж. Приложения к первой части “Истории Малой России” // Його ж. История Малой России... – М., 1822. – Ч. 1. – С. 117–124.

¹⁰ Його ж. История Малой России... – М., 1822. – Ч. 1. – С. 35.

¹¹ Кравченко В. В. Рукописна “История Малой России” Д. М. Бантиш-Каменського [з Публічної б-ки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в Санкт-Петербурзі] // Київська старовина. – 1992. – № 5. – С. 65–67.

¹² Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – 2-е изд. – М., 1830. – Ч. 1: От водворения славян в сей стране до присоединения оной, в 1654 году, к Российскому государству царем Алексеем Михайловичем. – С. 349–360.

¹³ Його ж. Источники Малороссийской истории // Його ж. История Малой России. – 2-е изд. – Ч. 1. – С. X.

¹⁴ Атаманенко А. Є. Д. М. Бантиш-Каменський – історик України... – С. 8.

¹⁵ Її ж. Дмитро Бантиш-Каменський // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2003. – Вип. 12: Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст. – С. 37.

тичної історії¹⁶. Недаремно Д. Дорошенко вважав, що виклад цього історика витримано в “спокійному річевому тоні”¹⁷. Але студія місцями не позбавлена й емоційних та патетичних зворотів, які досить помітні при висвітленні подій січня 1654 р. Насамперед, слід підкреслити, що для Д. Бантиша-Каменського Переяслав є символічним актом, який у тексті кілька разів називається “урочистим обрядом”, “обрядом урочистого приєднання”¹⁸. У такому контексті перебіг подій інколи подається майже як ритуальне дійство. Зокрема, таким видається епізод, що виник після привселюдного читання царевої грамоти¹⁹. Це враження підсилюється згадками про бажання “трьох государів” (турецького султана, польського короля та кримського хана) володіти Україною, про утиски та переслідування православних малоросіян з боку поляків-католиків, про пропозицію послам присягнути від імені царя, церковні церемонії тощо. Слід підкреслити, що зазначені елементи відсутні у першому виданні студії. Вочевидь, відтворення церковно-ритуальної сторони Переяславського акту було зумовлено тим, що в історичній думці початку XIX ст. українсько-московська угода мала переважно релігійне вмотивування щодо причин об’єднання православних єдиновірців.

Водночас у другому виданні твору Бантиша-Каменського досить предметно та конкретно представлені відомості про московське посольство, які значно розширені порівняно з першим виданням, а також інформація про позицію київського митрополита Сильвестра Косова, який спершу не дозволяв шляхті, своїм слугам і дворовим присягнути на вірність московському царю²⁰.

Власне Переяславські статті згадані у Д. Бантиша-Каменського побіжно; наведено текст лише шести найважливіших статей²¹. Автор, ймовірно, вважав зміст останніх другорядними подробицями в контексті того великого акту, що відбувся у Переяславі. Відтак текст договірних статей подається в окремій примітці до першої частини праці²². Натомість головна увага зосредоточувалася на діяльності московського посольства, якому присвячена головна тематична канва 20-го розділу “Истории Малой России”.

Майже одночасно зі студією Д. Бантиша-Каменського була підготовлена п’ятитомна праця “Історія України і козаків” Олексія Мартоса. Вона, на пре-

¹⁶ Гуржий А. И. Штрихи к портрету “настоящего историка” // Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. – 5-е репр. изд. – К., 1993. – С. 11.

¹⁷ Дорошенко Д. И. Огляд української історіографії. – С. 76.

¹⁸ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – 2-е изд. – Ч. 1. – С. 351, 352.

¹⁹ “Слова сии исполнили восторгом Хмельницкого и малороссиян; хвалия милосердие государя, они спешили излить благодарность и пред алтарем” (Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – 2-е изд. – Ч. 1. – С. 352).

²⁰ Там само. – С. 356, 358.

²¹ Там само. – С. 359–360.

²² Бантыш-Каменский Д. Примечания к первой части “Истории Малой России” // Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – 2-е изд. – Ч. 1. – С. 77–84 (прим. 323).

великий жаль, так і не була видана. Вважають, що свою назву автор, ймовірно, запозичив під впливом західноєвропейської просвітницької історіографії, зокрема знаменитої студії “Історія України та українських козаків” німецького історика австро-угорського походження Йоганна Християна фон Енгеля (1770–1814)²³, прибічника раціоналістичної методології досліджень. Відтак, історичні погляди О. Мартоса, з одного боку, формувалися в руслі просвітницьких канонів, а з іншого – мали досить помітний відбиток автономістських настроїв нащадків старої козацької старшини кінця XVIII ст.²⁴ Кілька уривків зі студії О. Мартоса, в яких висвітлюються події 1653–1654 рр., було видрукувано в російському журналі “Сын Отечества”, що дає можливість певною мірою відтворити авторські підходи стосовно Переяславського акту²⁵.

Для О. Мартоса необхідність українсько-московської злуки видавалася безсумнівною та закономірною з огляду як на ті складні зовнішньополітичні обставини, в яких перебувала тогодчасна Гетьманщина, так і на спільність історичного походження українців та росіян. Проте автор тримається думки, що московський вибір Б. Хмельницького мав помітну опозицію в середовищі козаччини. Зокрема, О. Мартос зазначає: “Однак, щоб розсіяти всі вагання людей, що не відзначалися твердим духом, він (Богдан Хмельницький. – О. Я.) доповнив свої докази сильними аргументами, представив щасливе майбутнє, яке їх очікує, описав принадливими фарбами благополучність їхніх братів, що благословляли сильну Російську державу на берегах Ворскли, Донця, Ольшани. Завдяки заходу (об’єднання України з Росією. – О. Я.), який пропонується, козаки отримають через Слобідські поселення зв’язок зі своїми братами Донцями, зможуть відрізати татар на їхньому півострові...”²⁶ Цей текстовий фрагмент доволі добре репрезентує й техніку викладу О. Мартоса, яку рецензент його праці професор О. В. Нікітенко визначив у 1839 р. як “наслідування природному ходу подій без будь-якого штучного поділу речей”²⁷.

Досить своєрідно О. Мартос висвітлює й сам процес Переяславської присяги: “Він (В. Бутурлін. – О. Я.) запропонував, щоб козаки клятвою обіцяли залишитися назавжди під протекцією Росії, урочисто відмовилися від Польської Республіки і розірвали всі свої зв’язки з ханом кримським, –

²³ Кравченко В. В. Нариси з української історіографії... – С. 111.

²⁴ Савченко Ф. Нові відомості про неопубліковану історію України Олекси Мартоса // За сто літ. – Харків; К., 1930. – Кн. 6. – С. 9–10.

²⁵ Мартос А. Отрывок из Истории Малороссии. Т. 3. Гл. 13. 1653 и 1654 годы; Т. 3. Гл. 14. 1654 год // Сын Отечества: Исторический, политический и литературный журнал / Изд. Н. Гречем. – СПб., 1823. – Ч. 84. – № 12. – С. 214–223; № 13. – С. 243–252.

²⁶ Там само. – Ч. 84. – № 12. – С. 216–217.

²⁷ Савченко Ф. Нові відомості про неопубліковану історію України Олекси Мартоса. – С. 13.

пише дослідник. – На цих умовах боярин ручався від імені царя зберегти їм всі права, їхню свободу та майно”²⁸. Таким чином, на відміну від Д. Бантиша-Каменського, який категорично заперечував присягу московських послів від імені царя, О. Мартос фактично обстоював думку, що присяга все ж таки в якісь формі мала місце. Крім того, автор підкреслює надзвичайну важливість цього акту: “Переяславський договір був настільки важливий для Росії, як, можливо, не був жоден, укладений до того часу. Тоді ж ця держава отримала тверду перевагу свого політичного впливу на справи об’єднаних держав, викликала страх у Порті та Республіці Польській. Україна надала Росії могутніх союзників, цілу войовничу націю, укріплени міста, які вели до серця ворожої Держави, і заокруглила її південно-західні кордони так, що будь-який рух республіканських військ (польсько-литовських. – О. Я.) у напрямку до Смоленська й далі був би для них неможливий та згубний”²⁹. Зауважимо, що в наведеній сентенції О. Мартос уживає термін “об’єднані держави”, котрий почасти ілюструє його ставлення до українсько-московської угоди. Можемо обережно припустити, що в авторському розумінні така дефініція мала опосередковано підкреслити рівноправний характер Переяславського акту для обох сторін. Утім, матеріал для конкретніших інтерпретацій поглядів О. Мартоса стосовно Переяслава практично відсутній, але навіть цитовані вище фрагменти показують, що його підходи були вельми самобутніми для того часу.

П’ятитомна “История Малороссии” (М., 1842–1843) Миколи Маркевича побачила світ після двох видань твору Д. Бантиша-Каменського (1822, 1830) і майже збіглася з його третім перевиданням (1842) та публікацією “Історії Русів” (1846). М. Маркевич, як і Д. Бантиш-Каменський, також не уникнув цензурних утисків, про що свідчать записи в його щоденнику³⁰.

На відміну від праці Д. Бантиша-Каменського, у студії М. Маркевича тематичні лінії викладу охоплюють виключно події з малоросійської історії, в той час як перший висвітлював також і загальноросійську. До того ж історію докозацької доби (до 1500 р.) М. Маркевич подає лише в одній-единій главі³¹. Така композиційна структура матеріалу та авторська шестилична періодизація історії Малоросії (1/ від найдавніших часів до 1500; 2/ 1500–1592; 3/ 1592–1646; 4/ 1646–1657; 5/ 1657–1708; 6/ 1708–1793) красномовно свідчать про його історичні погляди³². З одного боку, вони спиралися на ностальгійно-патріотичні традиції нашадків старих козацько-

²⁸ Мартос А. Отрывок из Истории Малороссии. Т. 3. Гл. 13. 1653 и 1654 годы // Сын Отечества. – Ч. 84. – № 12. – С. 218.

²⁹ Там само. – № 13. – С. 243–244.

³⁰ Косачевская Е. М. Н. А. Маркевич, 1804–1860. – Л., 1987. – С. 107–108.

³¹ Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1842. – Т. 1. – С. 1–23.

³² Там само. – С. 4–5; Косачевская Е. М. Н. А. Маркевич, 1804–1860. – С. 116.

старшинських родів, історіософське кредо яких найповніше репрезентовано в “Історії Русів”, а з іншого – формувалися на хвилі етнографічних дослідів та романтизму 30 – 40-х років XIX ст. Не випадково дослідники творчої спадщини М. Маркевича, віддаючи належне його етнографічним студіям та зібраній рукописній колекції, відзначають “стару ще романтично-літературну манеру розробки історичних тем”³³.

Як і в праці Д. Бантиша-Каменського, у М. Маркевича Переяславській раді відведена порівняно невелика 20 глава³⁴. У фактографічному плані вона не містить нових відомостей, порівняно з Д. Бантишем-Каменським, але за технікою викладу істотно відрізняється від “Істории Малой России”. Насамперед, незаперечним видається значний вплив “Історії Русів” як на 20 главу праці М. Маркевича, так і на всю “Історию Малороссии” взагалі. Зокрема, автор наводить лист гетьмана до царя Олексія Михайловича та відповідь на нього, які запозичені з “Історії Русів”³⁵. Наразі слід зазначити, що М. Маркевичу були відомі критичні відгуки, що ставили під сумнів вірогідність цих епістолярних матеріалів. Це випливає з його власного коментаря щодо вживання слова “гетьманушка” в царському листі. “Він пестив хороброго главу народу дружелюбним іменем гетьманушка, котре приємно було отримати від такого великого царя, від царя єдиноплемінного та єдиновірного. Дехто спростовує достеменність відповіді, говорить, що цар не міг писати до гетьмана слова шанобливого, але сам розум доводить нам, що архієпископ Георгій [Кониський] неспроможний був зробити підробку. Згадаймо, що гетьман тоді ще не був царським підданим, що це був непереможний воєначальник ста тисяч воїнів, хитрий проводир цілого народу і мав усі можливості приеднатися до Криму або до Туреччини. Як же інакше було писати [до нього] як не шанобливо?” – риторично запитує М. Маркевич³⁶. Цей текстовий фрагмент є досить показовим щодо авторської манери викладу. Недаремно Олександр Грушевський зазначав, що “аналіз оповіді “Істории Малороссии” дозволяє нам дійти висновку, що Маркевич тут є не стільки дослідником-істориком, скільки письменником”³⁷. Утім, назване запозичення не єдине. Так, епізод про нараду Б. Хмельницького з “чиновниками” та “найзнанішими козаками” в Чигирині щодо царського запрошення з’єднатися з Московською державою є дещо переробленим фрагментом з “Історії Русів”³⁸.

³³ Маслов В. І. М. А. Маркевич. – Прилука, 1929. – С. 14.

³⁴ Маркевич Н. История Малороссии. – Т. 1. – С. 327–345.

³⁵ Там само. – С. 327–331; Конисский Г. История Русов или Малой России. – Репр. моск. изд. 1846 г. – К., 1991. – С. 115–117.

³⁶ Маркевич Н. История Малороссии. – Т. 1. – С. 331.

³⁷ Грушевский А. С. Н. А. Маркевич (Из прошлого украинской литературы и историографии) // Журнал Министерства народного просвещения. – 1911. – № 1. – С. 110.

³⁸ Маркевич Н. История Малороссии. – Т. 1. – С. 331–334; Конисский Г. История Русов или Малой России. – С. 117–119.

Значні запозичення були зроблені М. Маркевичем і з твору Д. Бантиша-Каменського. Зокрема, порівняння викладів Д. Бантиша-Каменського та М. Маркевича про приїзд московського посольства до Переяслава та про перебіг подальших подій дозволяє стверджувати, що останній є переробленим варіантом першого³⁹. Зауважимо, що на запозичення М. Маркевича з “Історії Русів” та студії Д. Бантиша-Каменського вказує низка дослідників⁴⁰.

Зрештою, праця виявляє й самобутні риси Маркевича-історика. Перш за все очевидно, що автор “Істории Малороссии” надає великої уваги довоєнним статтям. Він не тільки перераховує їх у своїй праці⁴¹, а й коментує деякі з них. Зокрема, після тексту восьмої статті про фінансові видатки (тисяча злотих) та млин, що призначалися на утримання генерального писаря, М. Маркевич подає стислий, але досить промовистий коментар: “Виговський себе не забув”⁴². Натомість стаття про “затвердження прав шляхетства польського єдиновірного, яке залишилося добровільно у Малоросії”⁴³, викликала емоційну реакцію автора та його розгорнуті зауваги в дусі “Історії Русів” щодо руйнівної ролі шляхти, яка постійно підбурювала “малоросіян до повстань на спільну вітчизну”⁴⁴. Ці своєрідні коментарі досить добре ілюструють ідеалістично-романтичні вподобання Маркевича-дослідника, якого вабила стихія та дух старої України-Гетьманщини. Насамкінець відзначимо, що М. Маркевич надавав великого значення зрівнянню чинів та шляхетства малоросійського з московськими чинами, яке він розглядав як доказ рівноправного з’єднання народів⁴⁵.

З-поміж численних оцінок п’ятитомної студії М. Маркевича, репрезентованих в українській історіографії XIX–XX ст., найдекватнішою відається думка Івана Крип’якевича. “Взагалі “Істория Малороссии” Миколи Маркевича має характер компілятивний: ідеологія взята з “Історії Русів”, матеріал і уклад у значній мірі з “Історії Малої Росії” Бантиша-Каменського,

³⁹ Маркевич Н. История Малороссии. – Т. 1. – С. 334–336; Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – 2-е изд. – Ч. 1. – С. 349–352.

⁴⁰ Максимович М. А. Письма о Богдане Хмельницком: Письмо второе // Максимович М. А. Собр. соч. – К., 1876. – Т. 1: Отдел исторический. – С. 398; Грушевский А. С. Н. А. Маркевич (Из прошлого украинской литературы и историографии). – С. 119; Марченко М. И. Украинская историография (з давних часів до середини XIX ст.). – К., 1959. – С. 152; Косачевская Е. М. Н. А. Маркевич, 1804–1860. – С. 111–112, 135, 147–148; Нерод В. О. Україна в працях істориків Я. М. Марковича і М. А. Маркевича // Історична спадщина у світлі сучасних досліджень: Величко, Маркович, Маркевич, Костомаров, Яворський / За ред. В. А. Смолія, Ю. А. Пінчука. – К., 1995. – С. 86, 93 (прим. 107); Кравченко В. В. Нариси з української історіографії... – С. 310–311; та ін.

⁴¹ Маркевич Н. История Малороссии. – Т. 1. – С. 340–342.

⁴² Там само. – С. 341.

⁴³ Там само. – С. 342.

⁴⁴ Там само. – С. 343–344.

⁴⁵ Там само. – С. 344.

але не дорівнює ні одному, ні другому, ані Полетиці сміливістю і консеквентністю концепції, ані Б[антишеві-]Каменському солідністю матеріалу, – пише І. Крип'якевич. – Також у подробицях не стрічаємо у Маркевича інтересних помічень, – ані з політичного боку, ні з соціального, ні з культурного. Одним словом – це твір другорядний”⁴⁶. Ця оцінка повною мірою стосується й висвітлення переяславських подій, де дивним чином поєднані патріотичні настрої з компілятивним, по суті, способом викладу історичного матеріалу.

Сучасні дослідники спадщини М. Маркевича відзначають еволюцію його поглядів та дослідницьких підходів стосовно романтизму після видання п’ятитомної “Істории Малороссии”, що особливо помітно в недрукованих та маловідомих працях цього історика⁴⁷. Та переяславська тема у цих студіях так і не мала свого продовження.

Переяславська рада тою чи іншою мірою висвітлювалася і в інших працях українських істориків XIX ст., присвячених гетьманові Богдану Хмельницькому та його добі. Серед них слід згадати розвідки Михайла Максимовича кінця 50 – початку 60-х років XIX ст. Історик, хоча й не залишив спеціальних статей з цієї проблематики, але епізодично порушував її у численних критично-аналітичних розвідках про Богдана Хмельницького, які вирізняються живим та образним викладом, полемічною спрямованістю і довершеним аналізом історичних пам’яток та документів. Написані вони, переважно, як відповідь або як авторська реакція на праці М. Грабовського, М. Костомарова, П. Куліша та інших сучасних йому істориків. Насамперед варто підкреслити, що М. Максимович вирізняв два погляди на постать гетьмана – московський та київський (хоча й передбачав їхне злиття). “Я гадаю, – зазначав він у першому листі про Б. Хмельницького, адресо-

⁴⁶ Крип'якевич І. Українська історіографія XVI–XVIII в. – Львів, 1923. – С. 7 (32). Праця І. Крип'якевича має заплутану нумерацію сторінок: суцільну від с. 1 до с. 25, але від розділу “IV. Дм. Бантиш-Каменський і Микола Маркевич” проставлено пагінацію від 1 до 16, а далі замість с. 17 вказана с. 42. Така нумерація продовжується до останньої сторінки включно. Тут і далі при посиланнях на цю студію подаємо подвійну нумерацію: наявну і послідовну (у дужках), яка мала б бути у разі загальноприйнятої. Див. докладний огляд цієї студії І. Крип'якевича: *Ковалський М. П.* Іван Крип'якевич про українську історіографію з давніх часів до останньої третини XIX ст. (Спостереження над першим лекційним університетським курсом з української історіографії) // На службі Кліо: Зб. наук. пр. на пошану Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності / Гол. ред. М. Брайчевський, І. Гирич, О. Домбровський. – К.; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. – С. 303–336; *його ж*. Лекційний курс Івана Крип'якевича з української історіографії (Спроба попереднього аналізу) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Відп. ред. Я. Ісаєвич; упоряд. Ф. Стеблій. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 842–862.

⁴⁷ Ульяновський В. І. Незавершені та маловідомі праці М. А. Маркевича // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1994. – Вип. 2: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – С. 42–62.

ваному своєму приятелю, професорові Московського університету Михайлу Погодіну, – що мій київський погляд на Богдана зійдеться з твоїм московським в єдиний руський погляд, як Московська та Київська Русь – два боки одного руського світу, надовго роз'єднані й навіть протиставлені одна одній, зійшлися воєдино – зусиллями Богдана”⁴⁸. В іншій розвідці історик розглядає акт 8 січня 1654 р. (ст. ст.) як “достопам’ятне приєднання всієї Малоросії до Руської держави”⁴⁹, але при цьому не деталізує свою оцінку. Втім, з контексту його праць видно, що дата 8 січня 1654 р. для автора є завершальним етапом визвольної боротьби супроти релігійного гноблення, до якої український народ прагнув після Люблінської та Берестейської унії⁵⁰. Зрештою, погляди М. Максимовича на Переяслав відповідали інтелектуальним уявленням того часу, хоч сама проблематика дослідження українсько-московського договору залишалася на маргінесі його наукових студій.

Практично одночасно з розвідками М. Максимовича з’явилася велика монографія М. Костомарова “Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России”. Перший, журнальний варіант цієї праці був оприлюднений на сторінках часопису “Отечественные записки”⁵¹. Принаїдно відзначимо, що за життя М. Костомарова ця монографія, крім журналного варіанту, публікувалася ще тричі (1859, 1870 та 1884), але так і не була суттєво перероблена порівняно з початковим варіантом. Вона, як і інші праці його сучасників, також зазнала цензурного втручання та спотворення авторського тексту, про що згадує й сам М. Костомаров⁵².

За способом викладу монографія М. Костомарова не була класичною науковою працею, хоча й спиралася на досить грунтовне коло джерел. Натомість була романізованою розповіддю про історичну минувшину. “Така форма твору, – зауважує тогочасний критик Костомарова, – дала можливість авторові надати історії привабливості роману, і через це довести до маси читачів багатство відомостей про таку цікаву й важливу епоху в руському житті, як дев’ятирічне гетьманство Богданове. А з іншого боку, ця форма дала можливість авторові врахувати у своїй оповіді безліч таких подробиць, які яскраво та жваво окреслюють характер і життя народу малоросійського та польського у взаємній, фатальній для них боротьбі, від якої, вірогідно,

⁴⁸ Максимович М. А. Письма о Богдане Хмельницком: Письмо первое // Максимович М. А. Собр. соч. – Т. 1. – С. 397.

⁴⁹ Його ж. Воспоминание о Богдане Хмельницком // Там само. – С. 476.

⁵⁰ Марченко М. І. Українська історіографія... – С. 222.

⁵¹ Костомаров Н. Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России // Отечественные записки. – 1857. – Т. 110. – Кн. 1. – С. 200–290; Кн. 2. – С. 515–575; Т. 111. – Кн. 3. – С. 207–264; Кн. 4. – С. 529–574; Т. 112. – Кн. 5. – С. 323–376; Кн. 6. – С. 377–424; Т. 113. – Кн. 7. – С. 1–50; Кн. 8. – С. 315–358.

⁵² Його ж. Автобіографія // Його ж. Автобіографія. Бунт Стеньки Разина / Вступ. ст. и ком. Ю. А. Пинчука. – К., 1992. – С. 161.

утрималася б будь-яка систематична історія, навіть і найбільш художня”⁵³. Відтак, на думку М. Максимовича, від означеної “форми” викладу постраждала фактографічна достовірність праці⁵⁴. Техніка викладу, обрана М. Костомаровим, не була випадковою. Вона логічно випливає з його науково-історичних поглядів, яких він тримався наприкінці 50-х років XIX ст. Мабуть, найкраще уявлення про кредо молодого М. Костомарова дає невеличка цитата з його рецензії 1857 р. Вона була опублікована в тих самих “Отечественных записках”, де друкувався “Богдан Хмельницький”: “Українське козацтво чекає художньої історії, – пише Костомаров. – Період гетьманщини – наш героїчний вік (курсив наш. – О. Я.), період лицарства, доблесті, поезії”⁵⁵. Нарешті, слід вказати на джерельні пріоритети М. Костомарова як дослідника. До речі, вони окреслені самим істориком, який у списку джерел виділив двома зірочками ті, що видалися йому найдостовірнішими⁵⁶. До них були віднесені переважно літописи та польські джерела. Що ж до інших джерел, зокрема історико-правничих, то Костомаров, як відзначає низка дослідників, ставився до них скептично-негативно, або, принаймні, упереджено⁵⁷. Отже, романізована оповідь як спосіб викладу матеріалу, домінування літописів як фактографічної основи та героїко-художній романтизм складають вихідні пункти його монографії “Богдан Хмельницький”. Вочевидь, означені особливості творчої манери молодого М. Костомарова значно ускладнюють формалізацію цієї студії. Притому в тексті майже повністю відсутні оціночні коментарі, пояснення, тлумачення тощо.

У первісному варіанті цієї монографії українсько-московському договору присвячена невелика одинадцята глава другої частини⁵⁸. Слід відзначити, що частина цієї глави відведена опису Земського собору від 1 жовтня 1653 р. у Москві, який розглядається як необхідна предтеча Переяславської ради. Під оглядом фактографії перебіг подій навколо Переяслава у М. Костомарова не дуже відрізняється від аналогічних викладів у Д. Бантиша-Каменського та М. Маркевича. Водночас він насычений численними подробицями щодо побуту, звичаїв та старожитних традицій України-Гетьманщини, котрі створюють тло, на якому, власне, й розгортаються події Хмельниччини.

⁵³ Максимович М. А. Письма о Богдане Хмельницком: Письмо второе // Максимович М. А. Собр. соч. – Т. 1. – С. 399.

⁵⁴ Там само. – С. 400.

⁵⁵ Костомаров Н. [Рец. на:] Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. Т. 1. К., 1856 // Отечественные записки. – 1857. – Т. 110. – Кн. 2. – С. 114.

⁵⁶ Його ж. Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России // Отечественные записки. – Т. 110. – Кн. 1. – С. 200–203.

⁵⁷ Кріп'якевич І. Археографічні праці Миколи Костомарова // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1918. – Т. 126/127. – С. 126–127.

⁵⁸ Костомаров Н. Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России // Отечественные записки. – Т. 113. – Кн. 7. – С. 30–38.

Крім того, вказана глава, як і вся монографія, містить численні монологи та діалоги конкретних історичних осіб, які в кращому разі є авторською реконструкцією на основі тих чи інших джерел, а інколи взагалі породжені творчою уявою історика. У такому сенсі висвітлюється як перебування московського посольства в Україні, так і сам акт 8 січня 1654 р. Деякі приховані коментарі М. Костомарова, котрі почали ілюструвати його ставлення до Переяславської злуки, опосередковано вгадуються у рецепції народних низів на цю подію, які, ймовірно, близькі до авторської думки. Зокрема, після переказу умов приєднання України до Московщини, які, за твердженням М. Костомарова, були зачитані на Переяславській раді, вчений подає коментар одним рядком: “Народ був задоволений такими привабливими умовами”⁵⁹. Варто підкреслити, що самому переказові умов дослідник відводить один-единий абзац. М. Костомаров, як і його попередники, згадує епізод про вимогу гетьмана до московських послів, присягнути від царського імені⁶⁰. Однак він не погоджується з думкою Д. Бантиша-Каменського, що присягу склали тільки українці. Спираючись на повідомлення С. Величка, М. Костомаров обстоює тезу, що присягнули й царські посланці⁶¹. Втім, відомості Величка про формальну клятву Бутурліна від імені московського царя піддавали сумніву як тогочасні, так і сучасні дослідники⁶². Дещо інакше, ніж Д. Бантиш-Каменський, М. Костомаров висвітлює й позицію місцевого духівництва. Зокрема, він вказує не лише на негативне ставлення митрополита Сильвестра Косова до з’єднання з Москвою, але й наголошує на тому, що київське духовенство ще протягом кількох десятків років залишалося під зверхністю константинопольської патріархії⁶³.

У другому виданні “Богдана Хмельницького” (1859) висвітлення подій, пов’язаних з Переяславом, практично не зазнало змін порівняно з первісним журнальним варіантом⁶⁴. Зокрема, у цьому виданні текст відповідної глави був розширений за рахунок нових документальних матеріалів: “Статей, постановленных в Москве с посланцами гетмана Хмельницкого”, “Прошения гетмана Богдана Хмельницкого к царю Алексею Михайловичу с приложением договорных пунктов” та жалуваної грамоти царя Олексія Михайловича⁶⁵. Не знаходимо істотної переробки монографії також у третьому

⁵⁹ Там само. – С. 34.

⁶⁰ Там само. – С. 35–36.

⁶¹ Там само. – С. 36.

⁶² Герасименко Н. О. Историчні події 1648–1657 pp. в Україні у висвітленні С. В. Величка // Исторична спадщина у світлі сучасних досліджень: Величко, Маркович, Маркевич, Костомаров, Яворський. – С. 43–44.

⁶³ Костомаров Н. Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России // Отечественные записки. – Т. 113. – Кн. 7. – С. 38.

⁶⁴ Його ж. Богдан Хмельницкий. – 2-е изд. доп. – СПб., 1859. – Т. 2. – С. 395–413.

⁶⁵ Там само. – С. 413–430.

(1870)⁶⁶ та в четвертому (1884)⁶⁷ виданнях. Щодо змін, то слід відзначити невеликі розширення деяких текстових фрагментів глави (у четвертому виданні – 20 за порядковою нумерацією), зокрема про ставлення київського духовенства до з'єднання з Москвою. Таку позицію духовництва М. Костомаров пояснює не тільки “високим ступенем покори владі”, як це було в першому виданні⁶⁸, а й тим, що його представники “дивилися на московських руських, як на народ брутальний, і навіть щодо тотожності своєї віри з московською у них виникало непорозуміння та сумніви, їм навіть спадало на думку, що звелять перехрещуватися”⁶⁹. Крім того, погляди пізнього М. Костомарова, безперечно, вирізняються більшою поміркованістю та розважливістю. Зокрема, в четвертому виданні історик уникає категоричного обстоювання тези про присягу московських послів, що ґрунтуються на повідомленні в літописі С. Величка, а подає це як інформацію, достовірність якої достеменно не встановлена⁷⁰. Крім того, Костомаров уважніше, ніж раніше, ставиться й до студій інших істориків, зокрема в підрядковій примітці наводить думку П. Буцінського, що під час підготовки дипломатичної місії договірні статті декілька разів змінювалися і в остаточній редакції їх було чотирнадцять⁷¹.

Причини такої еволюції, вірогідно, слід убачати в тому значному досвіді, який М. Костомаров здобув, працюючи в Археографічній комісії (з 15 січня 1860 р. і до кінця життя)⁷² та редактуючи “Акти, относящиеся к истории Южной и Западной России” (СПб., 1861–1884. – Т. I–IX, XI–XIII).

Певний вплив на М. Костомарова справила й досить гостра та напружена дискусія з російським істориком, учнем Сергія Соловйова – Геннадієм Карповим. Останній звернув увагу на низку фактичних помилок та прогалин у студії М. Костомарова. Та найбільше вістря критики Г. Карпова було скероване на джерельні пріоритети М. Костомарова, зокрема на ігнорування ним ряду справ Малоросійського приказу з архіву Міністерства іноземних справ, які безпосередньо стосувалися “переговорів про підданство Малоросії Росій-

⁶⁶ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – СПб., 1870. – Т. 11: Богдан Хмельницкий. Историческая монография. – 3-е изд. исправл. и доп. – Т. 3. – С. 124–156.

⁶⁷ Його ж. Исторические монографии и исследования. – СПб., 1884. – Т. 11: Богдан Хмельницкий. Историческая монография. – 4-е изд. исправл. и доп. – Т. 3. – С. 123–151.

⁶⁸ Його ж. Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России // Отечественные записки. – Т. 113. – Кн. 7. – С. 38.

⁶⁹ Його ж. Исторические монографии и исследования. – Т. 11: Богдан Хмельницкий. Историческая монография. – 4-е изд. исправл. и доп. – Т. 3. – С. 135.

⁷⁰ Там само. – С. 132.

⁷¹ Там само. – С. 151. Див. докладніше: Буцінський П. Н. О Богдане Хмельницком. – Харків, 1882. – С. 152–164.

⁷² Летопись занятий Археографической комиссии [за 1860–1861 гг.] / Ред. А. Н. Пыпин. – СПб., 1862. – Вып. 1. – С. 2.

ському царю”⁷³. Відтак Г. Карпов стверджував, що у М. Костомарова “поява бояр на Переяславській раді, тамтешня присяга та взагалі всі ці події подані так, немовби вони впали з неба”⁷⁴. Не випадково Г. Карпов закидав М. Костомарову, що його висвітлення Переяславського акту споріднене з ідеологією “Історії Русів”. У іншій праці, присвяченій критиці “Богдана Хмельницького” та виданню “Актов ЮЗР” за редакцією М. Костомарова, російський вчений підкреслює, що немає жодних достовірних відомостей про читання “умов підданства” та “складання присяги бояр за царя”⁷⁵. Натомість повідомлення С. Величка історик вважає тенденційними та сумнівними: Г. Карпов, як і С. Соловйов, здебільшого довіряв документальним – історико-правничим джерелам⁷⁶.

М. Костомаров у полемічних відповідях Г. Карпову продовжував дотримуватися своєї точки зору, хоч і був змущений визнати можливість висновку щодо перебільшення факту складання присяги⁷⁷. Зрештою, він запропонував досить суперечливе пояснення на підтримку своєї тези: “Розглядаючи з цього боку звістку Величка, – писав М. Костомаров, – ми знайдемо в ній дві ознаки: перша – обіцянка, друга – клятвеність обіцянки. Перша ознака підтверджується тим, що козацькі чиновники, які іздили пізніше до Москви, посилались на обіцянку: тому я визнаю, що ця перша ознака достовірна; щодо іншої, то я піддаю її сумніву, припускаю, що вона могла бути перебільшеною обіцянкою, котра склалася у головах малоросів, які всіляко доро- жили своїми правами; але я не маю підстав цілковито спростовувати і її правдивість: якщо це і не була формальна присяга, то могло мати місце божіння, якого руська людина не завжди остерігається, тим більше, що

⁷³ Карпов Г. Ф. Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся, за время: 8-е генваря 1654 – 30-е мая 1672 года. – М., 1870. – С. 138.

⁷⁴ Там само. – С. 140.

⁷⁵ Карпов Г. Ф. Костомаров как историк Малороссии. – М., 1871. – С. 16–17, 23–24.

⁷⁶ Маслак В. І. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття в історичних концепціях С. Соловйова // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. на пошану вченого-історика, д. іст. н., професора Р. Г. Симоненка / Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 21.

⁷⁷ Костомаров Н. И. Ответ г. Карпову [на] “Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся, за время: 8-е генваря 1654 – 30-е мая 1672. Сочинение Г. Карпова”. – М., 1870 // Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования: В 17 т. – М., 1996. – [Т. 16:] Русские инородцы. – С. 516–518; його ж. Заметка по поводу изданной в Москве книги: «“г. Костомаров как историк Малороссии”, Соч. Геннадия Карпова» // Там само. – [Т. 16:] Русские инородцы. – С. 340–343. Див. докладніше про перебіг дискусії Г. Карпова з М. Костомаровим: Пічета В. Прилучення України до Москви в московській історичній літературі. – К., 1917. – С. 9–10; Петренко О. В. Карпов -contra- Костомаров: Із історії однієї наукової дискусії // Історія України. – 1999. – № 19. – С. 3–4; Петренко С. Археографічна спадщина Миколи Костомарова. – К.; Полтава, 2000. – С. 106–124.

висловити її могли в той час від чистого серця без сторонніх думок”⁷⁸. Так чи інакше полеміка з Г. Карповим не минула безслідно для М. Костомарова, який у четвертому виданні “Богдана Хмельницького” став обережнішим у тлумаченні окремих подій. Однак кардинально переробити свою студію дослідник так і не встиг. “Костомарів писав свою монографію як початку-ючий історик, – слушно відзначав І. Кріп’якевич, – без відповідного досвіду, без основних жерел легше було йому подати саму компіляцію подій, як вдуматися в них і давати загальнішу синтезу, пізніше, при дальших виданнях вже мабуть не почував у собі енергії перероблювати цей великий твір”⁷⁹. Очевидно, давалися знаки висока завантаженість роботою та хвороби, які з віком дедалі більше дошкуляли М. Костомарову. Зокрема, на початку 70-х років XIX ст. у нього загострилася хвороба очей; він почав сліпнути, що істотно позначилося на його творчій діяльності.

М. Костомаров принагідно висвітлював Переяславську злуку і в публіцистичних та науково-історичних розвідках, в яких його підходи і оцінки інколи виглядають точнішими та рельєфнішими, ніж у занадто розтягнутому й описовому “Богдане Хмельницькому”. До таких студій належить і невелика стаття історика “Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий”, яка була вперше видрукувана в “Русском инвалиде” у 1863 р. Для М. Костомарова ці дві історичні постаті є характерними репрезентантами народних устремлінь – “великі вожді народної долі”, які хоча й не досягли бажаних результатів у державотворчій діяльності, але назавжди залишилися в історії⁸⁰. “З’єднуючи з великоруським народом козацьку Україну, частину землі південно-руської, та приймаючи протекцію московського государя, – пише Костомаров, – він (Богдан Хмельницький. – О. Я.), з одного боку, не хотів обмежитися цим і залишити розпочату справу відновлення незалежності та цілісності всього південно-руського краю під тією ж протекцією, а з іншого – підпорядкувати свою національність іншій та позбавити свій народ самобутності та права розпоряджатися собою”⁸¹. Наведена сентенція показує, що в авторській рецепції Переяславський договір не був самоціллю Б. Хмельницького, а виступав тільки як частина його великих політичних задумів, скерованих на відновлення державної незалежності та єдності південно-руських земель. Причому причини об’єднання з Московщиною М. Костомаров убачає не в політичній сфері. “Зв’язок України з Москвою

⁷⁸ Костомаров Н. И. Ответ г. Карпову... – С. 519.

⁷⁹ Кріп’якевич І. Українська історіографія XVI–XVIII в. – С. (48) 48. Див. про нумерацію сторінок цієї праці прим. 46.

⁸⁰ Костомаров Н. Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / За ред. акад. М. Грушевського. – [К.], 1928. – С. 149.

⁸¹ Там само. – С. 153.

був не зовнішній, не державний, а внутрішній, народний”, – підкреслює вчений. Водночас він наголошує на тому, що після Переяслава конфлікт Б. Хмельницького з Московською державою зайдов надто далеко. “Можливо, якщо б прикрості та несправедливості, завдані його народові, не звели його передчасно в могилу, – зазначає М. Костомаров, – справа дійшла б до того, що Богдан повів би свої козацькі війська на Москву...”⁸² Але історія Малоросії після Б. Хмельницького, на думку автора, довела, що, незважаючи на ці численні прикрості, народ не бажав собі долі поза “єдністю з Московщиною”⁸³. Відтак, оцінка Переяславського акту в М. Костомарова має амбівалентний характер. “З усіх історичних документів має для нас важливість тільки один – переяславський договір, найвизначніша справа Богдана Хмельницького, – підкреслює дослідник. – Але цей договір не гарантував майбутнього України; в ньому забезпечені тільки тимчасові умови країни, а не народні права для наступних поколінь. Жодна його стаття не була б придатною нині; цього замало: Малоросія взагалі б не залишилася задоволеною, якби відновити силу цього договору. Тим часом у ньому є щось вельми важливе для нашого часу: його дух, а не літера. Літера стосується літери – державного зовнішнього життя народного, а вона – то і є духом для зовнішніх явищ у державі. Цей дух переяславського договору красномовно свідчить, що південно-русський народ усвідомив свою цілісність як народ і добровільно висловив бажання об’єднатися з великоруським народом; те ж саме повторив би народ і після двохсот років після переяславського договору і він повторював це при відповідній нагоді; те ж саме південно-русський народ скаже і в наш час”⁸⁴. Така оцінка переяславської злуки, вірогідно, випливала з федералістської орієнтації М. Костомарова, якої він тримався ще з кирило-мефодіївських часів.

М. Костомаров епізодично згадував українсько-московську угоду і в інших розвідках. В одній з них він відзначає важливість політичного значення українсько-московського договору для Росії у зв’язку з необхідністю збереження в XIX ст. історичної пам’ятки – церкви Успіння Пресвятої Богородиці в Переяславі, де відбулася присяга на вірність російському цареві⁸⁵. Цю ідею історик висловлює принагідно, не конкретизуючи своєї думки. Водночас М. Костомарова як ученого навіть на схилі життя цікавили різноманітні деталі, пов’язані з історичним колоритом, атмосферою Переяслава 8 січня 1654 р. Так, відвідавши це місто у серпні 1884 р., М. Костомаров, за влас-

⁸² Там само.

⁸³ Там само. – С. 154.

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Костомаров Н. Исторический памятник в Переяславле. 1654 г. // Русская старина. – 1883. – Т. 38. – № 6. – С. 687–688.

ним визнанням, “намагався відгадати, де саме відбулася та сама знаменита рада”, – з західного чи з південного боку Успенської церкви⁸⁶.

Таким чином, студії Д. Бантиша-Каменського, О. Мартоса, М. Маркевича, М. Максимовича, М. Костомарова та інших істориків 20 – 60-х років XIX ст. спричинилися до виникнення в українській історичній думці академічної доби первісного, дуже спрошеного образу Переяслава як акту рівноправної злуки двох православних народів. Попри, здавалося б, досить різні методологічні канони історіописання (пізньопросвітницький раціоналізм Д. Бантиша-Каменського, західноєвропейська просвітницька орієнтація О. Мартоса у поєднанні з автономістськими тенденціями кінця XVIII – початку XIX ст., ностальгійний романтизм М. Маркевича, художньо-науковий стиль М. Костомарова з елементами героїко-легендарної інтерпретації), цей образ створювався здебільшого методом компіляції матеріалу з лінеарним відтворенням подій у техніці наративної розповіді. Події Переяславської злуки розглядалися не в спеціальних студіях, а в межах систематичних історій Малоросії, у монографічних дослідженнях та принагідно у науково-історичних і публіцистичних статтях. Низка праць зазнала певних цензурних обмежень і втрукань, про які згадувалося вище. Проблемне поле означених студій залишалося надзвичайно вузьким і обмежувалося невеликим колом питань (опозиція щодо з'єднання з Москвою з боку деяких представників церковної ієрархії та козацької старшини, проблема читання договірних статей, церковно-ритуальний бік укладання угоди та ін.), переважно пов'язаних з обстоюванням тези про збереження козацьких прав і вольностей після прийняття московського підданства. Проблема політичної альтернативності практично не порушувалася або в кращому разі тлумачилася в межах формального вибору 8 січня 1654 р. Відносно невелика увага приділялася й дипломатичній передісторії Переяславського акту, намірам і цілям сторін, що укладали цей договір, тощо⁸⁷.

* * *

Такий образ Переяслава побутував в українській історіографії до 70 – середини 80-х років XIX ст., коли з'явилися перші прояви нових тенденцій. Деякі з них знаходимо вже у статті М. Костомарова 1878 р.⁸⁸ У цій розвідці дослідник, спираючись на публікацію кількох документів, стверджував, що

⁸⁶ Його ж. Поездка в Переяслав // Исторический вестник. – 1885. – Т. 22. – № 12. – С. 498–499.

⁸⁷ Василенко В. О. Переяславська угода 1654 р. в українській та російській історіографії середини XIX – початку ХХ ст.: Дис. канд. іст. наук: 07.00.06. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 142 (машинопис).

⁸⁸ Костомаров Н. Богдан Хмельницкий – данник Оттоманской Порты // Вестник Европы. – 1878. – Т. 6. – Кн. 12. – С. 806–817.

Богдан Хмельницький після січня 1654 р. мав дипломатичні відносини з турецьким султаном, які автор розглядав як доказ зради гетьманом Москви. “Знаменитий козацький вождь, – відзначає історик, – якого ми вважали щирим слугою московського престолу та одним з найславетніших рушіїв справи об’єднання руської держави, був насправді данником Оттоманської Порти і продовжував вважати себе таким і після Переяславської угоди, коли, здавалося, нам ніщо не дозволяє сумніватися в його відданості Росії”⁸⁹.

Більше того, М. Костомаров стверджує, що Б. Хмельницький фактично започаткував турецький вектор української політики: “Його наступники – Брюховецькі, Дорошенки, Орлики та інші, з другорядним значенням [в історії], маючи за мету ідею самобутності України під верховною владою Оттоманської Порти, не діяли супроти політики Богдана Хмельницького, навпаки, вони вважали, що лише рухаються по вказаній ним кривій дорозі, а Юрій Хмельницький, якому султан пожалував титул князя Малоросійської України, був “не сином, негідним славного батька”, а вповні був його гідним, як і Богдан залишив для Малоросії гідного собі сина”⁹⁰.

Г. Карпов, уже після смерті свого давнього опонента, стверджував, що гетьман здійснював дипломатичні контакти з турками й татарами в інтересах Москви. Натомість зносини Б. Хмельницького зі шведським королем Карлом X, на думку російського дослідника, дають умотивованіший матеріал стосовно ймовірної “зради” гетьмана⁹¹.

Утім, публікація М. Костомарова істотно не змінила його підходу до оцінки історичної ролі Б. Хмельницького, але для тогочасної української історіографії вона була важливим симптомом, передвісником нових тенденцій у висвітленні Переяславської злуки. Останні повною мірою заявили про себе у 80 – 90-ті роки XIX ст., коли стало помітним зростання науково-історичних зацікавлень з обсягу цієї проблематики⁹². Про те, що означені симптоми не були поодинокими, свідчить думка, висловлена молодим Орестом Левицьким у студії 1875 р. Він вважав, що в “політичному відно-

⁸⁹ Там само. – С. 807.

⁹⁰ Там само. – С. 817.

⁹¹ Карпов Г. В защиту Богдана Хмельницкого. Историко-критическое объяснение по поводу сочинения П. А. Кулиша “Отпадение Малороссии от Польши” // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1889. – Кн. 1. – С. 76. Зазначені ретроспективні зауваги Г. Карпова неодноразово висвітлювалися та коментувалися у науково-історичній літературі. Див., приміром: Грушевський М. Історія України-Русі. – К., 1996. – Т. IX. – Ч. 1: Роки 1650–1654. – С. 781–784; Basarab J. Pereiaslav 1654: A Historiographical Study / An Introduction by I. L. Rudnytsky. – Edmonton, 1982. – Р. 105–106; та ін.

⁹² Василенко В. О. Переяславська угода 1654 р. в українській та російській історіографії середини XIX – початку XX ст.: Автoreф. дис. ... к. іст. н.: 07.00.06 / Дніпроп. держ. ун.-т. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 15–16.

шенні становище краю не було вповні зміщено, оскільки Переяславський договір 8-го січня 1654 р. не був в очах усіх актом, який остаточно вирішив політичну долю Малоросії..."⁹³

Пізніше в історико-біографічному нарисі про Богдана Хмельницького Левицький відзначить наявність значної опозиції Переяславському акту. "Козацька старшина й православна шляхта, що пристала до неї під час повстання, лише зі скрипом у серці пішли під "московську протекцію", – пише вчений, – у їхніх головах формувався план про незалежну державу на підставі Малоросії"⁹⁴. Відтак, підважувалася або принаймні ставилася під сумнів інтелектуальна легітимність цього акту, яка до того часу неподільно панувала в українській історичній думці 20 – 60-х років XIX ст.

З другої половини XIX ст. переяславська тема в українській історіографії не тільки розробляється інтенсивніше, а й зазнає впливів польської та російської науки. Серед визначних українських дослідників, у творчості яких спостерігаємо помітні впливи передовсім польської історичної науки, варто згадати колишнього кирило-мефодійця, приятеля, а пізніше опонента Миколи Костомарова, Пантелеїмона Куліша. Його історичні погляди зазнали досить своєрідної метаморфози від романтичної алогії козаччини до заперечення її конструктивної ролі в українській історії. Вважають, що до цього призвели польські впливи (М. Грабовський, К. Свідзинський та ін.) та варшавський період життя і діяльності Куліша (1864–1867)⁹⁵. Утім, сучасні дослідники творчості П. Куліша пояснюють таку метаморфозу в його поглядах саме романтичним типом мислення з притаманною йому естетикою, символізмом та експериментами щодо багатоплощинного, полівимірного відтворення національної історії⁹⁶.

Так чи інакше польські впливи вельми помітні вже у двотомнику П. Куліша "Записки о Южной Руси". У цьому виданні, окрім численних

⁹³ Левицкий О. Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII века. – К., 1875. – Вып. 1. – С. 12.

⁹⁴ [Левицкий О. И.] Богдан Хмельницкий, 1647–1657 // Антонович В. Б., Бец В. А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. – К., 1885. – Вып. 1. – С. 30.

⁹⁵ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – С. 106–107; Кордуба М. Причинки до урядничої служби Куліша (Від губернського секретаря до надворного радника) // ЗНТШ. – Львів, 1930. – Т. 100: Ювілейний збірник на пошану акад. Кирила Студинського. – Ч. 2: Праці історичні. – С. 327–377.

⁹⁶ Див., приміром: Нахлік Є. Позитивізм у рецензії Пантелеїмона Куліша // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 11/12. – С. 121–143; Колесников К. М. Українська козаччина в історіософських поглядах П. Куліша // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури: Мат-ли міжнар. наук.-практ. конф. (2–4 жовтня 1997 р.). – Запоріжжя, 1997. – С. 170–175; Ковал'чук О. Історіософські пошуки П. Куліша: особливості моделювання історії // Київська старовина. – 1999. – № 6. – С. 116–123; та ін.

етнографічних матеріалів, уміщена відома стаття М. Грабовського⁹⁷ з коментарями видавця, в яких П. Куліш розглядав польсько-українські змагання першої половини XVII ст. як боротьбу шляхетства з антишляхетством⁹⁸. Таке тлумачення малоросійської історії викликало справедливі зауваги М. Максимовича, який відзначив, що “частина малоросійського шляхетства залишилася в тодішній гетьманщині... про нього ідеться у договірних статтях Хмельницького”⁹⁹. Відтак антишляхетство українців у візії П. Куліша виступає як важливий показник соціально-політичної незрілості суспільства в переддень Хмельниччини, як доказ їхньої неспроможності до самостійного державного життя. Не випадково в епілозі до російського перекладу “Чорної ради” (1857) він виводить “причини політичної вбогості Малоросії” з природної вдачі українців¹⁰⁰. У іншій популярній праці “Хмельниччина” П. Куліш убачає причину злуки Б. Хмельницького з Москвою у скрутному становищі гетьмана, яке склалося після тривалої війни з поляками. “Треба йому було вже хоч московською ласкою себе забезпечити”, – зауважує автор¹⁰¹. Одночасно П. Куліш вказує на наявність певної опозиції до присяги на вірність Москві (кошовий отаман Сірко, вінницький полковник Богун, київський митрополит Косів, печерський архімандрит Йосиф Тризна та ін.)¹⁰². Такі оцінки українсько-московського договору, хоча й були дещо самобутніми, але в цілому залишилися в руслі тогочасної української історіографії. Втім, рефлексії П. Куліша кінця 50 – початку 60-х років XIX ст. як поміркованого критика малоросійської минувшини визначили загальну спрямованість еволюції його поглядів щодо Переяславського договору 1654 р., які вповні спостерігаємо в студіях цього автора періоду 70 – 80-х років. “История воссоединения Руси” поклала початок гострої дискусії між П. Кулішем і М. Костомаровим з приводу ролі та значення козацтва в національній історії¹⁰³.

⁹⁷ Грабовский М. А. О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян в XVII веке. Замечания // Записки о Южной Руси / Изд. П. Кулиш. – СПб., 1857. – Т. 2. – С. 308–320. Див. полеміку з М. Грабовським та П. Кулішем: Максимович М. А. О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII веке (Письмо к М. А. Грабовскому) // Максимович М. А. Собр. соч. – Т. 1. – С. 248–276.

⁹⁸ Кулиш П. А. Замечания издателя // Записки о Южной Руси. – Т. 2. – С. 321–328.

⁹⁹ Максимович М. А. О причинах взаимного ожесточения... – С. 275.

¹⁰⁰ Кулиш П. А. Об отношении малороссийской словесности к общерусской (Эпилог к “Черной раде”) // Кулиш П. Твори: У 2 т. – К., 1989. – Т. 2: Чорна рада. Хроніка 1663 року. Оповідання. Драматичні твори. Статті та рецензії. – С. 476.

¹⁰¹ Його ж. Хмельниччина. Историчне оповідання. – СПб., 1861. – С. 106.

¹⁰² Там само. – С. 107.

¹⁰³ Див.: Кулиш П. А. Козаки по отношению к государству и обществу // Русский архив. – 1877. – № 3. – С. 352–368; № 6. – С. 113–135; Костомаров Н. О козаках. По поводу статьи Кулиша, напечатанной в 3-й и 6-й тетрадях Русского архива (изд. 1877 г.). Историко-критический очерк // Русская старина. – 1878. – Т. 21. – № 3. – С. 385–402; та ін.

Та найповніше погляди пізнього П. Куліша стосовно Переяславського договору репрезентовані в його відомій тритомній студії “Отпадение Малороссии от Польши (1340–1564)”. Заключна, тридцята глава третього тому цієї праці присвячена подіям, що відбувалися впродовж 1653 – початку 1654 рр.¹⁰⁴ Як і раніше, з’єднання з Московщиною вдавалося П. Кулішу вимушеним кроком Б. Хмельницького, до якого його спонукали військово-політичні обставини. Щоправда, критичні оцінки діяльності гетьмана стали ущипливішими та надзвичайно категоричними. На думку П. Куліша, московський вибір Б. Хмельницького зустрів жорсткий та енергійний спротив. “Представники сваволі, буйства та кочового побуту в Україні (козаки. – О. Я.) розуміли, що Москва повинна підпорядкувати їхнє безладне життя своїм суворим, близьким до жорстокості порядкам, – відзначав автор студії. – Тому московське підданство було однаково ненависне і такій покочаній шляхті, як Хмельницький та Виговський, і таким давнім козакам, які були виховані в дусі особистої, шляхетської свободи”¹⁰⁵. Причому боротьба гетьмана з опозицією в своєму оточенні тривала навіть під час приїзду московських послів. П. Куліш вважає, що не погодні умови (крихкий лід на Дніпрі), а гострі суперечки зі своїми “спільниками” не дозволили Б. Хмельницькому 31 грудня 1653 р. зустріти послів особисто та віддатися у “вічне холопство” Москви¹⁰⁶. Більше того, автор стверджує, що й 8 січня 1654 р. гетьман проводив з “головною старшиною” таємну раду, на якій відбулися великі дебати з противниками московської протекції, і лише після закінчення цієї ради сам гетьман з’явився перед козаками у Переяславі. Акт схвалення “переяславським натовпом” злукі з Московщиною П. Куліш розглядає як “одностайність розбійників, що рятувалися від карі”¹⁰⁷. Він також категорично заперечує, що на Переяславській раді читалися умови об’єднання. Зауважимо, що свого часу П. Куліш навпаки тримався думки про те, що умови таки зачитувалися¹⁰⁸. У цьому пункті його погляди змінилися кардинально. “Малоруські літописи й козацькі історики вигадали, що начебто після цього “почали читати підготовлені умови, на яких Україна мала об’єднатися з Московщиною”. Про достовірність цього факту заявив перед ученим світом Костомаров, навіть і в четвертому виданні своєї тритомної історичної монографії “Богдан Хмельницький”, – пише П. Куліш. – Але ні у м о в, ні так званого Переяславського д о г о в о р у (розбивка П. Куліша. – О. Я.) з царськими уповноваженими так і не було, і за духом московського

¹⁰⁴ Кулик П. А. Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654). – М., 1889. – Т. 3. – С. 377–409 [= Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете].

¹⁰⁵ Там само. – С. 390.

¹⁰⁶ Там само. – С. 402.

¹⁰⁷ Там само. – С. 403.

¹⁰⁸ Куліш П. Хмельниччина. – С. 107.

самодержавства й бути не могло”¹⁰⁹. Автор зупиняється і на позиції церковних ієрархів, зокрема митрополита Сильвестра Косова, котрі виступили з опозицією щодо українсько-московської угоди¹¹⁰. Однак на загал українське православне духовенство, в авторській візії, виступає як чинник, що підштовхував Б. Хмельницького до з’єднання з Москвою. Таким чином, монографія “Отпадение Малороссии от Польши” знаменувала собою остаточне перетворення П. Куліша в нещадного критика української козаччини.

Така метаморфоза П. Куліша викликала певну реакцію з боку представників російської історіографії. Одразу після публікації студії П. Куліша з’явилися негативні оцінки та закиди Товариству історії та старожитностей російських, яке видало книжку в своїх “Чтениях” (М. Коялович та ін.)¹¹¹. Та найбільше російських критиків непокоїли не стільки антикозацькі інвективи автора, зокрема щодо Б. Хмельницького, скільки полонофільські мотиви та настрої, які простежувалися, на їхню думку, в його монографії. Через це член Товариства, російський історик Г. Карпов був змушений виступити зі спеціальними поясненнями стосовно публікації згаданої праці П. Куліша¹¹².

Наразі слід підкреслити, що студії пізнього П. Куліша по-своєму підважували інтелектуальну легітимність Переяславських умов. При гаданій парадоксальності такого погляду він стає очевидним, коли пильно проаналізувати сутність критичних зауваг П. Куліша стосовно Б. Хмельницького та козацької старшини. Адже антикозацька риторика автора логічно піджводила до висновку, що йшлося про злуку “ватажка банди розбійників” з московським царем, освяченим не тільки тогочасним правом, а, згідно з тодішніми уявленнями, й самим Богом. Тож ідеї про сумнівність такої “угоди” мали, безперечно, побутувати в неупередженого читача творів П. Куліша. Не випадково й сам автор твердив, що, власне, ніякого українсько-московського договору не було. Відтак його праці, хоч і побічно, але все ж таки віддзеркалювали початки тенденції інтелектуальної делегітимації Переяславського акту в українській історіографії 80 – 90-х років XIX ст. Однак найвиразніше зазначена тенденція виявила себе з поширенням позитивістичної методології українських історичних досліджень, чільним репрезентантом якої став Володимир Антонович¹¹³. Саме з ним пов’язують формування традиції докumentalizmu в національній історіографії¹¹⁴.

¹⁰⁹ Кулиш П. А. Отпадение Малороссии от Польши... – С. 404.

¹¹⁰ Там само. – С. 406.

¹¹¹ Див.: Карпов Г. Объяснение на сочинение П. А. Кулиша “Отпадение Малороссии от Польши” // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1888. – Кн. 4. – С. I–II; Тоддічук О. В. Украина XVI–XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. – К., 1989. – С. 110–111.

¹¹² Карпов Г. В защиту Богдана Хмельницкого... – С. 1–104.

¹¹³ Томашівський С. Володимир Антонович, його діяльність на полі історичної науки: (З нагоди ювілею). – Львів, 1906. – С. 49.

¹¹⁴ Ульянівський В. І., Короткий В. А. Володимир Антонович: образ на тлі епохи. – К., 1997. – С. 85.

В. Антонович не залишив великих синтетичних праць, присвячених Хмельниччині, але неодноразово порушував цю проблематику в своїх університетських викладах, рецензіях та статтях. Мабуть, однією з перших таких праць була рецензія В. Антоновича на працю П. Буцинського¹¹⁵.

Монографія російського дослідника, професора Харківського університету П. Буцинського, як на ті часи, була прикметною студією, – зокрема, вона вирізнялася елементами діахронії у техніці викладу матеріалу. Водночас неординарні авторські підходи визначили самобутній характер цієї праці. П. Буцинський обстоював тезу про те, що Переяславський договір складався з 14 статей¹¹⁶. На його думку, напередодні Переяслава Б. Хмельницький “перебував у такому становищі, що йому не можна було тривалий час торгуватися з московськими послами: силою сторонніх обставин він вимушений був визнати ті умови, на які могла погодитися тільки протилежна сторона”¹¹⁷. Щодо самого договору, то Буцинський підкреслював, що на “Переяславській раді з боку московських бояр не було підписано будь-яких статей угоди; Василь Васильович Бутурлін тільки на словах заявив, що государ не тільки стверджує усі давні права та вольності козаків, але й пожалує гетьмана та все запорозьке військо новими особливими милостями”¹¹⁸. Втім, праця не була позбавлена й численних прогалин та огрихів у науково-довідковому апараті (точність і коректність посилань, достовірність ряду фактографічних відомостей та ін.). Саме супроти цього було скероване головне вістря критики у рецензії В. Антоновича, виклад якої був витриманий у спокійному, логічно зв’язаному та доступному тоні, притаманному цьому вченому. В. Антонович також закидав Буцинському ігнорування низки новітніх досліджень, зокрема студій М. Максимовича та Л. Кубалі¹¹⁹. Натомість спроба П. Буцинського критично проаналізувати списки Переяславських статей одержала схвалальну оцінку рецензента. Останній вважав, що восьма глава, в якій було представлено цей огляд, є найкращою в творі Буцинського, але утримався від докладніших коментарів і оцінок¹²⁰. Одночасно В. Антонович у своїй рецензії не звернув увагу на ряд сумнівних висновків П. Буцинського¹²¹. Проте твердження та

¹¹⁵ Антонович В. [Рец. на:] Буцинский П. Н. О Богдане Хмельницком. – Харьков, 1882 // Киевская Старина. – 1883. – Т. 5. – № 2. – С. 417–428.

¹¹⁶ Буцинский П. Н. О Богдане Хмельницком. – С. 145–146, 152–153. Подібної думки тримався й російський історик Г. Карпов. Див.: Карпов Г. Ф. Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великою Россиею // Журнал Министерства народного просвещения. – 1871. – № 12. – С. 252–255.

¹¹⁷ Буцинский П. Н. О Богдане Хмельницком. – С. 147.

¹¹⁸ Там само. – С. 151. Докладніше погляди П. Буцинського висвітлено в праці: Basarab J. Pereiaslav 1654: A Historiographical Study. – Р. 114–118.

¹¹⁹ Антонович В. [Рец. на:] Буцинский П. Н. О Богдане Хмельницком. – С. 420.

¹²⁰ Там само. – С. 418.

¹²¹ Федорук Я. Національна ідея Богдана Хмельницького в українській історіографії XIX – 30-х років ХХ століття // ЗНТШ. – Львів, 1994. – Т. 228. – С. 168.

узагальнення автора монографії про негативні риси Б. Хмельницького як історичної особистості й мотивацію його політичної діяльності він розглянув досить широко, хоча і не повністю поділяв наведені висновки П. Буцинського. В. Антонович оцінював постать гетьмана в контексті “супільного устрою” свого часу, але в цілому співчутливо поставився до провідних ідей рецензованого твору. Таке співвіднесення особи Б. Хмельницького з соціальними засадами суспільства його часу, ймовірно, спиралося на ідеї еволюційної поступовості, організму та генетичного зв’язку, які посідали чільне місце в працях В. Антоновича.

Студія П. Буцинського та рецензія В. Антоновича не лишилися непоміченими. Вони мали вплив, зокрема, на появу ґрунтовної розвідки російського історика Петра Шафранова. Він виступив з критикою висновку П. Буцинського, позитивно сприйнятого В. Антоновичем, згідно з яким справжній список статей Б. Хмельницького мав 14 пунктів¹²². Натомість П. Шафранов тримався думки, що остання редакція статей була 21 березня 1654 р., й вона складалася з 11 пунктів. П. Шафранов розглядав цей статейний список як доповнення до жалуваних грамот російського царя. Щодо статейного списку з 14 пунктів, то він стверджував, що така редакція з’явилася набагато пізніше, а саме у 1659 р. під час переговорів Москви з гетьманом Юрієм Хмельницьким¹²³. Зрештою, хоча й із деяким запізненням, стаття П. Шафранова спровокає вплив на українських учених¹²⁴. Однак реакції на його розвідку ані з боку П. Буцинського, ані В. Антоновича так і не знаходимо.

Свій погляд на епоху Хмельниччини та Переяславський договір В. Антонович окреслив конкретніше в університетських викладах 1895–1896 рр., які вперше були видані 1897 р. у Чернівцях Мироном Кордубою. Вчений розглядає цей акт як “третю федеративну комбінацію” Б. Хмельницького¹²⁵. Водночас він підкреслює, що Переяславські умови 8 січня 1654 р. залишалися неясними, оскільки більшість із них не обговорювалася як слід. “Можна думати, що так поставлено що справу з одного боку навмисне, бо ми бачимо, що в

¹²² Шафранов П. А. О статьях Богдана Хмельницкого (1654 г.) // Киевская Старина. – 1889. – Т. 27. – № 11. – С. 369–370.

¹²³ Там само. – С. 390–391.

¹²⁴ Кріп'якевич І. [Рец. на:] Kubala L. Przysięga w Perejasławiu i “statti” Bogdana Chmielnickiego (Kwartalnik Historyczny). – 1904. – R. 18. – Z. 2. – S. 220–242 // ЗНТШ. – Львів, 1905. – Т. 63. – С. 18; Слабченко М. Е. Малоруський полк в адміністративном отношении: Историко-юридический очерк. – Одесса, 1909. – С. 27; Грушевський М. Переяславська умова 1654 р.: Статті й тексти. – 3-е вид. – К., 1918. – С. 15 (прим. 3); Яковлев А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654 // Юбілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п’ятидесятих роковин наукової діяльності. – К., 1927. – Т. 1. – С. 589; Грушевський М. Історія України-Русі. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 813; та ін.

¹²⁵ Антонович В. Про часи козацькі на Україні / Передмова М. Кордуби; післям. М. Ф. Слабошицького; ком. О. Д. Василюк, І. Б. Гирича. – К., 1991. – С. 139.

XVII столітті це і є політика московських царів, – користуватись неясністю умови, виясняти неясне по-своєму і повагом відбирати права у другої сторони (курсив В. Антоновича. – О. Я.)”, – відзначає дослідник¹²⁶. В. Антонович звертає увагу й на станову обмеженість договору, зокрема наголошує на тому, що ним визнавалося тільки два стани тодішнього українського суспільства – козаки та міщани. На його думку, невиразно були сформульовані й політичні умови, зокрема стосовно дипломатичних зносин з іншими державами. “Одним словом, – підсумовує вчений, – Переяславська умова була зроблена дуже на швидку руку. З боку Хмельницького і козаків справу поведено зовсім недбало і нерозумно, і дуже обмислено з боку московського уряду, котрий був дуже добре практикований у дипломатичних зносинах, в яких головний ґрунт становило “канцелярське крючкотворство”, недоговорювання, загальні вирази, які можна було розуміти так і інак”¹²⁷. Тож “автономні права України”, відзначає історик, так і не були гарантовані Переяславською угодою. Причину невдач Б. Хмельницького в організації державного будівництва В. Антонович виводив з етнографічних особливостей українського народу. “...Ми зустрічаємо не раз непорозуміння, чому після перемоги, перебуваючи на чолі народу та маючи необхідну силу Хм[ельницьк]ий не подумав про створення окремої держави. Це непорозуміння базується лише на поверховому та шаблонному погляді, – зазначає історик. – Власне південно-руський народ, внаслідок особливостей етнографічного складу свого народного характеру не мав здібностей створити незалежну державу”¹²⁸.

Таким чином, українсько-московська злука виступає в інтерпретаціях В. Антоновича як одна з невдалих дипломатичних комбінацій Б. Хмельницького в його змаганнях за “права автономії” козаччини. Крім того, В. Антонович був одним з перших дослідників, які звернули увагу на обставини та процедуру ухвалення Переяславських умов, зокрема на роль “канцелярського крючкотворства” або точніше – юридичної казуїстики, которую він розглядав як засіб для проведення московської політики. Народницько-демократичні погляди вченого вочевидь спричинилися до його скептично-негативних сентенцій щодо державної ролі як чинника соціально-політичного життя¹²⁹. Однак попри демократичну орієнтацію В. Антоновича Переяслав у

¹²⁶ Там само. – С. 140.

¹²⁷ Там само. – С. 140–141. Погляди В. Антоновича щодо Хмельниччини та українсько-московського договору висвітлені в історіографічних студіях Дж. Басараба та С. Величенка: *Basarab J. Pereiaslav 1654: A Historiographical Study.* – Р. 112–113; *Velychenko S. National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914.* – Edmonton, 1992. – Р. 176–177.

¹²⁸ Антонович В. Б. Характеристика діяльності Богдана Хмельницького // Членія в Історическом обществе Нестора-летописца. – К., 1899. – Кн. 13. – С. 102.

¹²⁹ Мельник Л. В. Антонович про проблему державності в українській історії (в інтерпретаціях істориків ХХ ст.) // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича (м. Київ, 16–18 березня 1993 р.). – К., 1994. – С. 19.

його інтерпретаціях остаточно втратив ореол “рівноправної злуки двох православних народів”, а виглядав радше як вимушений обставинами, невдалий дипломатичний захід Б. Хмельницького, що ним уміло скористалася Московщина.

Ще далі в критиці українсько-московської угоди в українській історіографії XIX ст. зайшов сучасник В. Антоновича, вчений та публіцист Михайло Драгоманов, який тримався соціалістичних і федералістських поглядів. Його незавершена студія “Пропащий час. Українці під Московським царством (1654–1876)”, хоча й була повністю надрукована тільки в 1909 р., але її слід розглядати в у контексті української історичної думки кінця XIX ст. З огляду на те, що вона мала більше публіцистичний характер, відзначимо лише кілька найважливіших аспектів, на яких ґрунтувався негативізм М. Драгоманова щодо оцінки цього договору: 1/ становить територіальна обмеженість чинності цього акту; 2/ компаративна процедура співвідношення соціально-політичного устрою Московщини з провідними країнами ранньомодерної Європи (Голландія, Англія та ін.), на котру спирається авторська аргументація; 3/ масштабна історична ретроспектива негативних наслідків для України¹³⁰. Відтак, погляд М. Драгоманова суттєво розшириював проблемно-тематичний спектр і хронологічний діапазон інтелектуальної делегітимації Переяславської злуки, яка до того часу обмежувалася власне українсько-московськими теренами.

З численних учнів В. Антоновича, мабуть, найбільшу увагу Хмельниччині, зокрема українсько-московському договору 1654 р., приділив у своїх студіях один з найвидатніших українських істориків Михайло Грушевський. Під впливом свого вчителя молодий М. Грушевський тримався переважно позитивістської методології історичних досліджень, хоча й реагував на методологічні новації свого часу в сенсі класичної соціології, неокантіанства та ін.¹³¹ Подібно до В. Антоновича, вінуважав, що “прилучення України до Москви було лише одною з ниток тієї дипломатичної сітки, яку плів Хмельницький на Польщу”¹³². Але окресливши таку перспективу, вчений дещо інакше формулює проблемну канву свого викладу. Насамперед М. Грушевського цікавить, чого ж очікували та що, власне, отримали сторони в результаті реалізації цієї політичної комбінації? “Москва представляла собі союз з Україною в формі прилучення її до Московської держави, під руку московського царя, – підкреслює історик. – Як собі представляє то Хмельницький?

¹³⁰ Драгоманов М. П. Пропащий час. Українці під Московським царством (1654–1876) // Його ж. Вибране. – К., 1991. – С. 559–574.

¹³¹ Защільнняк Л. О. Методологія історії від давнини до сучасності. – Львів, 1999. – С. 151–152.

¹³² Грушевський М. Хмельницький і Хмельнищина. Історичний ескіз // ЗНТШ. – Львів, 1898. – Т. 23/24. – С. 15.

Може бути, що ніяк, себто не застановився над сим. Як вправний і оборотний дипломат (не політик) він не давав жадної ваги словам і формам, пильнуючи лише самої речі. Для нього, як я вже сказав, Москва була одним з найважніших елементів, які він хотів втягнути в свою боротьбу з Польщею¹³³. Відтак М. Грушевський наголошує на тому, що гетьман та Московщина керувалися відмінною мотивацією у своїх аспіраціях укласти союз. Для Б. Хмельницького це була “моментальна потреба”. Натомість для Москви – політичний розрахунок з далекосяжними планами на майбутність.

Водночас М. Грушевський зупиняється на особі Б. Хмельницького, зокрема наголошує на становій обмеженості його політичних поглядів, щоaprіорно зумовлювало відповідну соціальну локалізацію договірних статей. “Ні Хмельницький, ні, правдоподібно, його найближча прибічна старшина в тій хвилі ще не визволилися від погляду на себе як заступників самої тісної козачої верстви, не дійшли до ідеї репрезентації цілого народу чи краю: інші верстви зіставалися в безпосередніх відносинах з державою, поза козачим устроєм, і козацькі умови їх майже не дотикалися”¹³⁴. Зауважимо, що така оцінка М. Грушевського значною мірою солідаризується з поглядами В. Антоновича, про які йшлося вище. Але М. Грушевському замало констататії відмінностей вихідних позицій сторін (мотивація, станові інтереси та ін.) як передумов українсько-московського договору. Він окреслює соціально-психологічний вимір Переяславської злуки, в результаті якої ввійшли у взаємини два різні світи з відмінними політичними культурами й традиціями. “Тут стрінулося два політичні світогляди: козацький – по теперішньому сказати конституційний, і московський автократичний; козацька старшина скоро зміркувала се і відступила від жадання, – відзначає М. Грушевський. – Взагалі в формальних справах козацька старшина звичайно уступала досить легко; крім обставин, що вимагали сих уступок, тут теж можна добачити й вплив політичного виховання в порядках Польської корони. Вирісши в державі без екзекутивної владі, де закон і суд не мав сили, особливо “яко на Україні”, козача старшина привикла легковажити собі правну сторону, уважаючи лише на фактичні відносини і на них лише покладаючись, і се легковаження перенесло в нові відносини з державою цілком іншого типу, з сильною екзекутивою, з дріб’язковим педантизмом і формалізмом бюрократичної машини. Результати, розуміється, вийшли дуже нещасливі”¹³⁵. Такий підхід дослідника до аналізу передумов та наслідків Переяславської злуки був цілковитою новацією для свого часу, оскільки переводив розробку цієї проблематики в соціально-психологічну площину.

Саме з цього пункту, спираючись на свої спостереження стосовно соціально-психологічної та політичної мотивації козацької верхівки в україн-

¹³³ Там само. – С. 17.

¹³⁴ Там само. – С. 18.

¹³⁵ Там само. – С. 20.

сько-московських переговорах, М. Грушевський розглядає проблему “автономічних прав”, порушену його вчителем В. Антоновичем. “Передовсім – ідея автономії народу, краю нема тут, як і в попередніх умовах з Польщею, – стверджує історик. – Жадається і здобувається автономія для козаччини, козачої верстви, що вже в Польщі давно стала фактично *status in statu*, і тепер се становище її було санкціоновано новим правителством московським. Інші суспільні верстви введенні в безпосередні відносини і залежність від московського уряду. Віддаючи йому в січні збирання доходів з усіх давніших королівщин, панських і духовних (латинських) маєтностей, Хмельницький тим самим зрікся права цілим краєм правити і віддав його Москві”¹³⁶. Відтак позиція Б. Хмельницького щодо автономістських прав випливає з особливостей політичної культури тогоджаної козацької старшини, зокрема з обмеженості становової презентації у переговорному процесі. Щодо “автономічних моментів”, то вчений вважав, що вони нав’язані “фактичними обставинами”. На думку М. Грушевського, “проводирі козаччини не мали ані в гадках якоїсь соціальної революції”¹³⁷. Саме становна обмеженість Переяславських умов, за якими інші стани залежали від Москви, була наріжним каменем, на який спирається московський наступ на Гетьманщину. Вона ж була джерелом гострих суперечностей між шляхетсько-козацькими та іншими верствами українського суспільства. “Опинившись в сій позиції, козацька старшина не мала на кім спертися з своїми автономічними змаганнями: нарід був проти неї й лучився з Москвою проти її автономічних планів, з ненависті проти її соціально-економічних аспірацій. Сі аспірації – то була внутрішня гангрена, що полегшила Москві її деструкційну роботу на Україні”¹³⁸.

Але незважаючи на це, “мартовські статті”, підкреслює вчений, “стали підвальною суспільно-політичного устрою на Україні, українською конституцією по теперішньому”¹³⁹. Водночас зазначені соціально-політичні реалії призвели до того, що “утворилися на Україні такі обставини, що вона стояла в відносинах до Москви як осібна держава, зв’язана з нею персональною унією, як кваліфікують се сучасні історики права”¹⁴⁰. Слід відзначити, що, обстоюючи цю думку, М. Грушевський тільки констатує наявність такого підходу в наукі та покликається на російського історика права Василя Сергеєвича, зокрема на його змістовну студію “Лекции по истории русского права”, яка витримала чотири перевидання (четверте, останнє – 1910). Втім, “переяславська конституція” не мала постійного характеру. За висловом

¹³⁶ Там само. – С. 21.

¹³⁷ Там само. – С. 22.

¹³⁸ Там само. – С. 24.

¹³⁹ Там само. – С. 22–23.

¹⁴⁰ Там само. – С. 23.

М. Грушевського, відбувався “попросту аукціон (ліцитація) українських прав при кожній переміні гетьмана”¹⁴¹. Так, зі здавалося б кон'юнктурного політичного союзу “утворилися політичні відносини на довгі віки”¹⁴².

В оцінці переяславського кроку гетьмана М. Грушевський в цілому солідаризується з В. Антоновичем. “Вся його московська політика, як я сказав, була тільки одною з карт в його зручній і скомплікованій політичній грі, – зазначає історик, – і однаке ся карта так йому поплутала гру, що зручний грець зайшовсь у голову”¹⁴³. Принаїдно відзначимо, що саме в студіях В. Антоновича та М. Грушевського відбулася помітна метаморфоза поглядів на Богдана Хмельницького порівняно з попередньою народницько-романтичною історіографією. Якщо в працях М. Костомарова великий гетьман розглядався як “людина глибоко народна”¹⁴⁴, то В. Антонович і М. Грушевський вбачали в ньому представника відповідного стану, що зумовлювало його недоліки як політичного діяча свого часу. Недарма М. Грушевський наголошував та тому, що “політичний переворот довершив чоловік, що не мав про ніякі перевороти й гадки, що замірами своїми не виходив за інтереси тісної верстви, до котрої належав”¹⁴⁵. Проте, на відміну від В. Антоновича, М. Грушевський тримався стриманіших та поміркованих поглядів на самого Богдана Хмельницького. Зокрема, вчений відзначав неабиякі здібності цієї особистості, до яких не наблизився жоден з його наступників¹⁴⁶.

Оцінки Хмельниччини та Переяславського договору, подані Грушевським у праці “Очерк истории украинского народа”, яка видавалася за його життя тричі (1904, 1906 та 1911), були майже ідентичні щодо підходів, репрезентованих у розвідці 1898 р. Подекуди в “Очерке...” виклад дослідника про Переяславську угоду навіть текстологічно нагадує цю підставову статтю¹⁴⁷. Позитивну оцінку Б. Хмельницького у студіях молодого М. Грушевського відзначають і сучасні дослідники¹⁴⁸.

Переяславські сюжети, представлені в інтерпретаціях М. Грушевського наприкінці XIX – на початку XX ст. мають чимало спільногого з поглядами В. Антоновича (військова-політична кон'юнктура як головна причина українсько-московської злуки, станова обмеженість договору, обстоювання

¹⁴¹ Там само.

¹⁴² Там само. – С. 27.

¹⁴³ Там само. – С. 24.

¹⁴⁴ Костомаров Н. Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий... – С. 152.

¹⁴⁵ Грушевський М. Хмельницький і Хмельнищина. – С. 27.

¹⁴⁶ Там само. – С. 27–28.

¹⁴⁷ Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа / Сост. и авт. ист.-биогр. очерка Ф. П. Шевченко, В. А. Смолий; ком. и прим. В. М. Рычки, А. И. Гуржия. – К., 1990. – С. 187–190.

¹⁴⁸ Мельник Л. Державотворча діяльність гетьмана Богдана Хмельницького в оцінках М. Грушевського і В. Липинського (порівняльний аналіз) // Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана): Зб. наук. пр. – К., 1995. – С. 192.

автономістських прав козацтва і шляхти та ін.). Проте реконструкція М. Грушевського виглядає рельєфнішою та масштабнішою. Крім того, вона містить кілька важливих новацій: 1) вплив соціально-психологічної мотивації та політичної культури сторін на процес укладання Переяславської угоди; 2) питання про юридичне визначення договору. Остання ідея була запозичена з російської історіографії, в якій історико-правничі аспекти українсько-московського договору розроблялися з 80-х років XIX ст. Причому вона подавалася не як власна дослідницька теза самого М. Грушевського (що слід особливо підкреслити), а як погляд зі сторони, який певною мірою сприймається автором розвідки. Зауважимо, що у спробах історико-правничого визначення договору вчений був украї обережним як на ранньому етапі своєї творчості, так і пізніше. Втім, поява історико-правничих підходів знаменувала собою досить важливе зрушення у розробці переяславської проблематики на теренах української історичної науки.

Таким чином, українська історіографія 70 – 90-х років XIX ст. розвивалася під знаком інтелектуальної делегітимації попереднього образу Переяслава як акту рівноправної злуки двох народів. Його місце заступили уявлення про українсько-московську злуку як невдалий дипломатичний захід Богдана Хмельницького, вимушений перебіgom військово-політичних обставин у контексті автономістських змагань козацької старшини. Виникнення нового образу супроводжувалося істотним розширенням проблемного спектра науково-історичних студій (передумови та причини укладання договору, мотивація і політичний світогляд суб'єктів переговорного процесу, реконструкція його перебігу, у т. ч. переяславського та московського етапів, становища і територіальна обмеженість угоди, встановлення автентичного варіанту останньої редакції “березневих статей”, тактика демонтажу переяславських умов, що проводилася царськими урядовцями, з’ясування ретроспективних наслідків цієї угоди для України та ін.). Водночас відбувалося звуження типо-видового профілю досліджень. Відтепер означені проблеми розробляються не в систематичних курсах з історії Малоросії, а здебільшого в межах монографій, статей та рецензій з обсягу історії Хмельниччини. Такий образ Переяслава здебільшого спирався на методологічні канони народницько-позитивістської історіографії (В. Антонович, М. Грушевський, О. Левицький та ін.), але побутував і в студіях дослідників з іншими світоглядними засадами (соціаліста та федераліста М. Драгоманова, а частково навіть у пізнього П. Куліша з його антикозацькою орієнтацією). Водночас неабиякий вплив на формування нового образу Переяслава справили соціокультурні чинники, зокрема розвій українського національного руху, який з середини XIX ст. поступово переходить з академічної стадії в культурницьку.

* * *

Наприкінці 90-х років XIX – на початку ХХ ст. в українській історичній думці з’являється новий проблемний ракурс, пов’язаний зі спробами історико-правничого визначення договору 1654 р. Така проблемна спрямованість, з одного боку, була підготовлена попереднім етапом розвитку української науки. З іншого, її поширення зумовлювалося піднесенням революційного та національно-визвольного руху в Російській імперії на початку ХХ ст., котре призвело до появи у суспільно-політичній та історичній думці нової хвилі ідей модернізації суспільства, зокрема реформування державного устрою на федеративних, автономістських або конфедераційних засадах. Відтак, проблеми та потреби тогочасного суспільства трансформувалися в його інтелектуальні запити, які зі сфери політичної перемістилися в академічну царину, зокрема стали генералізуючими ідеями науково-пізнавального процесу з обсягу переяславської тематики.

Означену метаморфозу досить влучно відмітив та прокоментував Михайло Грушевський: «“Автономія”, “федерація” – се кличі, видвигнені в Росії бурхливими роками 1905–6, тоді застали не приготованими місцевих юристів і державознавців по їх власному признанню, – пише вчений. – Зняті потім з дневного порядку, вони все-таки дали імпульс політичній і науковій мислі, і з того часу, згодом все більше, починають появлятися більш і менш серйозні наукові праці, присвячені сим питанням. Переважно їх мотиви практичні – вияснити, наскільки автономний або федераційний устрій в інших державах, сучасних і давніших дає аналогії для російського устрою; наскільки сі форми можуть бути корисними для держав унітарних, централізованих; наскільки давніші форми автономного устрою чи федераційних, чи унійних відносин в життю Російської держави дають ґрунт для автономних чи федераційних форм в будущності»¹⁴⁹. Ретроспективні зауваги М. Грушевського щодо автономістських тенденцій доби Хмельниччини в світлі національно-визвольного руху початку ХХ ст. знаходимо і в його інших працях, у т. ч. в розвідці, присвяченій 250-м роковинам від смерті Б. Хмельницького¹⁵⁰.

Актуалізація федеративної та автономістської проблематики привела до того, що дослідницькі підходи російських, українських та польських учених неодноразово перехрещувалися і зазнавали взаємних впливів. Однією з таких студій була розвідка польського історика Людвіка Кубалі¹⁵¹. Вона майже

¹⁴⁹ Грушевський М. [Рец. на:] Нольде Б. Э., бар. Очерки русского государственного права. – СПб., 1911; Нольде Б., бар. Автономия Украины из исторического погляду / Пер. і передм. М. Залізняка. – Львів, 1912; Ященко А. Теория федерализма. Опыт синтетической теории права и государства. – Юрьев, 1912 // Украина. – 1914. – Кн. 2. – С. 100.

¹⁵⁰ Грушевський М. Богданові роковини // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Т. 39. – Кн. 8/9. – С. 211–212.

¹⁵¹ Kubala L. Przysięga w Perejaslawiu i "statti" Bogdana Chmielnickiego // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1904. – R. 18. – Z. 2. – S. 220–242.

одразу викликала реакцію з українського боку, зокрема в рецензії молодого ще тоді Івана Крип'якевича¹⁵². Підхід Л. Кубалі стосовно встановлення остаточної редакції Березневих статей у головних рисах збігався з поглядами П. Шафранова¹⁵³, що слушно зауважує І. Крип'якевич¹⁵⁴. Як і П. Шафранов, Л. Кубалі вважав, що останньою редакцією договору був статейний список з 11 пунктів від 21 березня¹⁵⁵. Втім, значно більший інтерес викликають авторські коментарі щодо намірів, які переслідували Б. Хмельницький, укладаючи Переяславський акт. Зокрема, польський історик стверджує, що піддавшись під московську протекцію, гетьман прагнув не тільки отримати допомогу супроти Польщі, а й за сприянням царських військ скріпити свою владу в Україні, і навіть поширити її на донців та частину Білорусі¹⁵⁶. Забігаючи наперед, відзначимо, що ця авторська теза напрочуд добре нагадує погляди Вячеслава Липинського, подані в його монографії “Україна на переломі”. Крім того, згадку про “династичні наміри” Б. Хмельницького, ймовірно запозичену з польської історіографії, досить несподівано зустрічаємо в Івана Каманина¹⁵⁷. Ці спостереження свідчать про зростаючий інтерес і розширення підходів в історичній думці початку ХХ ст. щодо проблеми про наміри та мотивації Б. Хмельницького на Переяславській раді. Та найбільші дискусії вирували довкола історико-юридичного визначення українсько-московського договору.

Саме в історико-правничому руслі була написана студія професора Бориса Нольде “Очерки русского государственного права” (СПб., 1911), один з розділів якої висвітлював українсько-московські відносини, що виникли в результаті акту 1654 р. Цей розділ був перекладений М. Залізняком та виданий окремою брошурою у Науковому Товаристві ім. Шевченка у Львові¹⁵⁸. Варто відзначити, що російські історики права наприкінці XIX – на початку ХХ ст. висунули кілька підходів стосовно юридичного визначення українсько-московської злукти: інкорпорація (О. Алексеєв), васалітет (М. Коркунов), персональна (осібна) унія (В. Сергеєвич), реальна унія

¹⁵² Крип'якевич І. [Рец. на:] Kubala L. Przysięga w Perejasławiu i “statti” Bogdana Chmielnickiego (Kwartalnik Historyczny. – 1904. – R. 18. – Z. 2. – S. 220–242). Ця рецензія була однією з перших самостійних праць І. Крип'якевича, виконана на семінарі видатного польського бібліографа, професора Львівського університету Людвіка Фінкля.

¹⁵³ Шафранов П. А. О статьях Богдана Хмельницкого (1654 г.). – С. 390–391.

¹⁵⁴ Крип'якевич І. [Рец. на:] Przysięga w Perejasławiu i “statti” Bogdana Chmielnickiego. – С. 18–19.

¹⁵⁵ Kubala L. Przysięga w Perejasławiu i “statti” Bogdana Chmielnickiego. – S. 231–233.

¹⁵⁶ Ibidem. – S. 242. Див. докладніше про погляди Л. Кубалі: Basarab J. Pereiaslav 1654: A Historiographical Study. – P. 118–123.

¹⁵⁷ Каманин И. Положение и взаимные отношения сословий Южной Руси накануне войн Богдана Хмельницкого как причина этих войн. – К., 1914. – С. 19.

¹⁵⁸ Нольде Б., бар. Автономія України з історичного погляду. – 54 с.

(М. Дьяконов) та ін.¹⁵⁹ Проте з-поміж інших праць студія барона Б. Нольде, мабуть, привернула найбільшу увагу українських дослідників.

Б. Нольде виходив, насамперед, з договірного статусу Переяславського акту, хоча й підкresлював, що “умови, на яких Україна входила в склад Росії, лишалися остаточно невстановленими”¹⁶⁰. Обопільні умови, на його думку, були виконані тільки з узгодженням у Москві двох основних актів: царської жалуваної грамоти й так званих “статей” Богдана Хмельницького¹⁶¹. Тож формальна сторона актів 1654 р. з правничого погляду, на його думку, має амбівалентний характер. “З одного боку, “статті” Богдана Хмельницького толкуються в тексті законів 1654 р. як “милість” царя, як його “жалованіє”..., – відзначає автор. – З другого боку, акти 1654 р. без сумніву суть своєрідною умою (розбивка Б. Нольде. – О. Я.) царя з його новими підданими. Про це свідчить, не кажучи вже про походження актів, які були наслідком переговорів, той факт, що акти 1654 р. спочатку московське, а далі й петербурзьке правительство розуміє як договір”¹⁶². Така амбівалентність договору, вважає російський дослідник, і “відбилася одначе в його дальшій історії”¹⁶³. Відтак, Б. Нольде розглядає українсько-московський договір як першу обласну автономію (самоврядування, яке опиралося на місцеве право) в історії Росії, яка існувала понад століття.

М. Грушевський досить прихильно оцінив “Очерки...” Б. Нольде, зокрема його тезу про договірний характер українсько-московських взаємин, хоча й подав ряд суттєвих зауваг. Зокрема, він відзначив неточності та неповноту його праці щодо висвітлення історії української автономії та ін.¹⁶⁴ “Договірний принцип, – підкresлює М. Грушевський, – переходить червоною ниткою через усю історію Гетьманщини, через правосвідомість українських і московських правительственных кругів, і одностороннє скасування українського устрою в XVIII в., починаючи від Петра, очевидно, самим петербурзьким правителством розумілося як ламання старих “трактатів”. Сю сторону – як розуміти з правного боку скасування української автономії односторонньою волею російського правительства, на жаль, не вяснює автор”¹⁶⁵. Водночас, рецензія М. Грушевського свідчила, що автономістські погляди Б. Нольде, принаймні частково, сприймалися істориком. Схвальну оцінку праця Б. Нольде отримала і в історіографічному огляді В. Пічети¹⁶⁶.

¹⁵⁹ Пічета В. Прилучення України до Москви в московській історичній літературі. – С. 12–13.

¹⁶⁰ Нольде Б., бар. Автономія України з історичного погляду. – С. 2.

¹⁶¹ Там само. – С. 4.

¹⁶² Там само. – С. 5.

¹⁶³ Там само. – С. 6.

¹⁶⁴ Грушевський М. [Рец. на:] Нольде Б. Э., бар. Очерки русского государственного права. – С. 101.

¹⁶⁵ Там само. – С. 102.

¹⁶⁶ Пічета В. Прилучення України до Москви в московській історичній літературі. – С. 13–14.

У контексті дослідницьких інтенцій початку ХХ ст. доцільно розглядати й роботу російського вченого І. Розенфельда¹⁶⁷, а також присвячені цій студії критичні зауваги М. Грушевського, які були написані ще наприкінці 1915 р., але опубліковані через два роки¹⁶⁸.

Студія І. Розенфельда була підготовлена в межах семінару міжнародного та державного права під керівництвом В. Гессена та Б. Нольде. Відтак автор перебував під досить помітним впливом останнього, але ряд його ідей та підходів тлумачив на свій лад на ширшому історичному матеріалі. Він вважав, що Малоросія за часів Б. Хмельницького ще перед з'єднанням з Московщиною була вповні самостійною державою, оскільки мала всі необхідні ознаки для визначення незалежності: єдину територію і єдиний народ, що мав свою незалежну верховну владу. Виникнення нової держави автор датував 1648–1649 рр., коли після перших перемог козацького війська до Б. Хмельницького почали прибувати посли з сусідніх держав¹⁶⁹.

Таким чином, І. Розенфельд не тільки розвивав ідею свого вчителя Б. Нольде про договірний характер відносин між Б. Хмельницьким і Москвою, а й спирається на ретроспективну аргументацію для її обґрунтування.

У контексті українсько-російських взаємин другої половини XVII–XVIII ст. розглядається у студії Й Переяславський договір як вихідний пункт обмеження самостійності Гетьманщини. Щодо історико-правничої оцінки цього акту, то автор визначає його як неповну інкорпорацію, оскільки вважає, що термін “автономія” не зовсім точно відображає особливості українсько-московських стосунків, хоча й не заперечує застосування такої дефініції¹⁷⁰.

Критика М. Грушевського здебільшого була спрямована супроти змішування “фактичних відносин і правних форм”¹⁷¹, яке мало місце в монографії І. Розенфельда. Зокрема, український вчений підкреслює, що просторові межі Гетьманщини за часів Б. Хмельницького не були постійними, а фактична “самостійність”, яку рецензент виводить з 1648 р., ще до доби Хмельниччини мала “досить довгу і давню історію”¹⁷². Водночас М. Грушевський заперечує тезу І. Розенфельда, що з Переяславського акту розпочався процес інкорпорації України до Московської держави. “...фактична самостійність

¹⁶⁷ Розенфельд И. Б. Присоединение Малороссии к России (1654–1793): Историко-юридический очерк. – Петроград, 1915. – 191 с.

¹⁶⁸ Грушевський М. Сполучення України з Московщиною в новішій літературі: Критичні замітки. [Рец. на:] Розенфельд И. Б. Присоединение Малороссии к России (1654–1793): Историко-юридический очерк. – Петроград, 1915. – 191 с. // Україна. – 1917. – Кн. 3/4. – С. 91–108.

¹⁶⁹ Розенфельд И. Б. Присоединение Малороссии к России (1654–1793)... – С. 9.

¹⁷⁰ Там само. – С. 72–73.

¹⁷¹ Грушевський М. Сполучення України з Московщиною... – С. 94.

¹⁷² Там само. – С. 96.

України проіснувала до самої смерті Хмельницького, акт 1654 р. не змінив тут багато, не відібрав сеї фактичної самостійності. Автор протиставляє сій фактичній самостійності самостійність “юридичну” – але й тут акт 1654 р. не зміняв властиво нічого”, – відзначає історик¹⁷³. Сумнівною видається для М. Грушевського й теза про інкорпорацію Гетьманщини, оскільки однією з її ознак є втрата “міжнародної самостійності”, що, цілком певно, не сталося після Переяславського акту¹⁷⁴. Натомість учений вважав, що українська сторона приділяла більшу увагу принциповим домовленостям, що не були зафіковані юридично з московськими послами. “Буква статей 1654 р. далеко розходилася з фактичними відносинами, утвореними актом 1654 р., се перше, на що треба вважати, – підкреслює М. Грушевський. – Для гетьмана і старшини рішуче значення мали, очевидно, ті розмови, які вони вели з московськими відпоручниками перед переяславською умовою, і котрі вони вважали умовою з самим царем”¹⁷⁵. Цінність праці І. Розенфельда М. Грушевський вбачав у критичній частині його аналізу різних поглядів щодо акту 1654 р., а не в запропонованій ним історико-правничій оцінці договору та подальших українсько-московських відносин¹⁷⁶.

Загалом, студії Б. Нольде та І. Розенфельда не минули безслідно для М. Грушевського, а стали своєрідним катализатором для його роздумів щодо державної організації за доби Хмельниччини. Частково цей вплив спостерігаємо в самій рецензії, зокрема в коментарі про еволюцію української державності. “Дійсно весь час правління Хмельницького (трохи навіть довше) ідея української державності іде в гору, хоч і зізагувато – опадаючи під натиском неприхильних обставин і знову підіймаючись. Від привілеїй козацьких: козацького імунітету, козацької території, власті військової вона йшла до всенародної національної української держави”¹⁷⁷. Отже, якщо молодий М. Грушевський наголошував на домінуючому характері автономістських змагань української старшини з перспективи станових інтересів¹⁷⁸, то у 1915 р. він віддавав належне ідеї еволюції державних устремлінь, яка посідає в його науково-історичних інтерпретаціях поважне місце. Зрештою, вірогідно, мало значення й те, що Б. Нольде та І. Розенфельд (у дещо видозміненому виді) трималися автономістських поглядів стосовно визначення статусу Гетьманщини, що, принаймні, почасти були близькі М. Грушевському.

Реакції на пізнавальну ситуацію, що склалася в історичній та суспільно-політичній думці на початку ХХ ст., спостерігаємо і в працях ряду інших

¹⁷³ Там само. – С. 97.

¹⁷⁴ Там само. – С. 100.

¹⁷⁵ Там само. – С. 101–102.

¹⁷⁶ Там само. – С. 101.

¹⁷⁷ Там само. – С. 96.

¹⁷⁸ Грушевський М. Хмельницький і Хмельнищина. – С. 21.

українських учених, які тою чи іншою мірою порушували переяславську проблематику. Зокрема, такою була студія молодого дослідника Михайла Слабченка¹⁷⁹, котра спричинила його полеміку з іншим відомим українським істориком права Миколою Василенком¹⁸⁰. У цій дискусії серед інших питань була порушена й проблема історико-правничого визначення українсько-московського договору.

У монографії 1909 р. М. Слабченко вважав, що з “Москою була укладена угода, за якою гетьманщина з’єднувалася з московським царством, як держава з державою. Були окреслені кордони Малоросії по сусіству з Москвою (дуже загально), так і особливо з Польщею. Гетьманщина визнавалася васальною державою, чого не хотіла визнати Річ Посполита”¹⁸¹. Однак автор практично не подає аргументацію, яка обґруntовує його положення, що слушно закидає йому М. Василенко. Останній вважав, що “справа юридичного відношення України і Москви ще не досліджена і представляє собою дуже важке наукове питання”¹⁸². До того ж Василенко дотримувався думки, що М. Слабченко доволі вільно й не зовсім коректно оперує історико-правничою термінологією, а багато його висновків – “необґруntовані та фантастичні”¹⁸³. У полемічній відповіді М. Василенкові вчений пояснив, що “виставив свою теорію васалітету, засновуючись на листі Богдана ханові 1654, X, 29 й поглядах самої Москви (Полк, 27), котра актом 1654 р. одкривала можливість витворення юридичного строю України...”¹⁸⁴. Загальна аргументація М. Слабченка щодо обґруntування своєї тези дуже нагадує погляди І. Розенфельда: Гетьманщина була державою, оскільки мала “суму всіх елементів, вимаганих наукою для поняття держави”¹⁸⁵. Щодо визначення форми державного устрою, то тут М. Слабченко обстоював думку, що це була “республіка, представительна, демократична, з безпосередньо-демократичними інститутами, де народ проявляє свою діяльність лише голосуванням в найважливіших випадках свого життя”¹⁸⁶. Натомість М. Василенко досить різко повторив свої зауваги, зокрема підкреслив, що “не можна підво-

¹⁷⁹ Слабченко М. Е. Малорусский полк в административном отношении: Историко-юридический очерк. – Одесса, 1909. – 436, III с.

¹⁸⁰ Див.: Василенко М. З історії устрою Гетьманщини: Критичні замітки // ЗНТШ. – Львів, 1912. – Т. 108. – С. 103–116; Слабченко М. Ще до устрою Гетьманщини XVII–XVIII ст.: З приводу заміток М. П. Василенка // ЗНТШ. – Львів, 1913. – Т. 116. – С. 69–79; Василенко М. Ще до устрою Гетьманщини XVII–XVIII ст.: З приводу заміток д. М. Є. Слабченка // Там само. – С. 79–86. Цю дискусію висвітлює Д. Дорошенко, див.: Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – С. 208–209.

¹⁸¹ Слабченко М. Е. Малорусский полк... – С. 26–27.

¹⁸² Василенко М. З історії устрою Гетьманщини... – С. 104.

¹⁸³ Там само. – С. 116.

¹⁸⁴ Слабченко М. Ще до устрою Гетьманщини... – С. 70.

¹⁸⁵ Там само. – С. 70.

¹⁸⁶ Там само. – С. 71.

дити устрій України після Хмельниччини під яку-небудь категорію сучасного державного права, бо устрій України зовсім ще не досліджений для цього”¹⁸⁷.

Дискусія М. Слабченка з М. Василенком вочевидь відображала погляди частини українських учених, які в довоєнний часували передчасним висувати історико-правничі підходи для визначення договору 1654 р. з огляду на загальний стан історії права в національній історіографії.

З обсягу зазначеної проблематики написана й історико-правнича розвідка О. Попова¹⁸⁸. Автор вважав, що міжнародні обставини для Б. Хмельницького складалися несприятливо і вони істотно звузили можливості його вибору. “Яко самостійна держава (розвивка О. Попова. – О. Я.) Україна вдергатися не могла. Сил боротися далі мало лишалося; прості тимчасові союзи їй допомогти не могли”, – резюмує він свої спостереження¹⁸⁹. Щодо юридичної оцінки договору, то тут учений був під сильним впливом студій М. Грушевського та В. Сергеєвича. Зокрема, у побудові своєї аргументації О. Попов спирається на історико-правничу дефініцію В. Сергеєвича (персональна унія) у визначені Переяславської злуки.

“Поєднання 1654-го року се перш за все є свідомий союз вільних з вільними. (Щодо українців – “преступлением королевской присяги”) з погляду одного контрагента і своєю фактичною незалежністю з погляду другого), – відзначає автор. – А се (союз вільних) є рішаючим моментом для того, щоб обидві країни заховали в союзі свій суверенітет, щоб кожна з них при поєднанню залишалася незалежною державою. Маємо союз, що залишає майже повну внутрішню і в великий мірі зовнішню самостійність України. Бачимо дві держави, з яких кожна має окрему владу (гетьман на Україні) і свій особливий внутрішній лад... (розвивка О. Попова. – О. Я.)”¹⁹⁰. Однак О. Попов, хоча й використовує підходи, викладені у студіях В. Сергеєвича, але не погоджується повністю з його висновком про персональну унію. Натомість він тримається думки, що унія Москви з Україною мала реальний характер, принаймні такою вона виступає у світлі жалуваної грамоти Олексія Михайловича та з огляду на спільні фінансові справи за часів Б. Хмельницького¹⁹¹. Але доказову систему аргументації своїх установчих положень О. Попов так і не вибудовує, а лише обмежується наведеними вище заувагами.

Перша світова війна, бурямні революційні події, розпад Російської та Австро-Угорської імперії ще більше загострили та актуалізували проблеми

¹⁸⁷ Василенко М. Ще до устрою Гетьманщини... – С. 79.

¹⁸⁸ Попов О. Юридична природа злучення України з Москвою в 1654 р. (З нагоди 260-их роковин Переяславської ради) // Літературно-науковий вістник. – 1914. – Т. 65. – Кн. 1. – С. 58–73.

¹⁸⁹ Там само. – С. 65.

¹⁹⁰ Там само. – С. 69–70.

¹⁹¹ Там само. – С. 72.

щодо федерації та автономії, які інтенсивно циркулювали в суспільно-політичній думці. Вони також породили нові дослідницькі рефлексії стосовно історичної минувшини, зокрема небувалий сплеск зацікавленості науковців і громадськості актом 1654 р. Відтак, у 1917 р. майже одночасно з'явилося кілька студій з цього питання, написаних з української перспективи, зокрема праці В. Пічети¹⁹² та М. Грушевського¹⁹³.

Якщо студія В. Пічети була стислим, доволі спрощеним оглядом історіографії проблеми в російській історичній науці, то робота М. Грушевського – це вповні академічна праця, хоч і призначалася вона для широкого загалу. Недарма сучасні дослідники вважають її однією з найвиваженіших студій з окресленого питання¹⁹⁴. Зі вступних зауваг М. Грушевського випливає, що вона задумувалася як ширша та ґрунтовніша праця, але обставини воєнного лихоліття та революція перешкодили вченому реалізувати свої наміри повним обсягом. Протягом 1917–1918 рр. ця студія перевидавалася тричі.

Порівняно зі статтями та рецензіями М. Грушевського у довоєнний та воєнний період ця книжка репрезентує узагальнений і розширений погляд історика на Переяславський акт 1654 р., але в цілому написана в дусі попередніх досліджень. М. Грушевський, як і раніше, наголошує на тому, що “козаччина привикла більш цінити реальний факт, ніж букву привілею”¹⁹⁵. Звідси випливає й авторська ідея про взаємодію різних світоглядів і політичних культур у переговорному процесі, котра призвела до того, що головна сутність договору полягала в усній домовленості з московськими послами. Вчений також підкреслює, що переяславські умови були фактично двостороннім договором між державами¹⁹⁶. Слід зазначити, що в своїй праці історик неодноразово посилається на студії російських дослідників (Б. Нольде, І. Розенфельда та ін.) для аргументації своїх положень¹⁹⁷. “Взагалі, що Україна зісталася при певних державних правах і після свого об’єднання з Москвою, її автономія мала характер конституційний, основувалася на договорі, – пише М. Грушевський, – се ніяким чином не може бути поставлене під сумнів, і всякі спори про те, як саме назвати сю форму сполучення, в якій стояла Україна до Москви, являються властиво спорами про слова”¹⁹⁸.

¹⁹² Пічета В. Прилучення України до Москви в московській історичній літературі. – 15 с.

¹⁹³ Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 року. – 63 с.

¹⁹⁴ Мельник Л. Переяславсько-Московський договір 1654 р. в оцінках М. Грушевського // Осягнення історії: Зб. наук. пр. на пошану професора М. П. Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 369.

¹⁹⁵ Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 року. – С. 4.

¹⁹⁶ Там само. – С. 19.

¹⁹⁷ Там само. – С. 18, 26–27.

¹⁹⁸ Там само. – С. 26.

Це висловлювання ученого досить добре демонструє його позицію стосовно історико-правничої оцінки Переяславської злуки. Втім, М. Грушевський все-таки подає власний погляд на проблему, хоча й робить це з певними застереженнями: “Коли б доконче хотіти підвести ті відносини, – відзначає історик, – в яких вона (Україна. – *O. Я.*) жила по з’єднанню з Московською державою, під якусь з прийнятих сучасною юридичною наукою форм державних сполучень, то я б такожуважав їх найближчими до васальства, як се приймають понайбільше й сучасні дослідники (Коркунов, Сокольський, Мякотін, Покровський, Слабченко й ін.)”¹⁹⁹.

Аргументацію на користь васалітету знаходимо і в деяких інших працях ученого. Зокрема, в розвідці 1917 р., присвяченій термінологічним аспектам царської титулатури, він підкреслює, що українці призначали російському самодержцю роль “протектора і сюзера вільної України, який би підпомагав їй своїм військом, користувавсь її поміччю в своїх потребах, що найвище – побирає з неї титулом свого сюзеренства якусь річну данину і не мішавсь у внутрішні українські справи”²⁰⁰. Запропонований М. Грушевським підхід щодо означеної проблеми вочевидь є найсуттєвішою авторською новацією у порівнянні з його працями до того часу. Проте вона радше свідчить не стільки про помірковану еволюцію, скільки про відносну сталість поглядів М. Грушевського стосовно українсько-московського договору 1654 р.

Революційні метаморфози та перебіг національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. доволі швидко спричинилися до виникнення державницької парадигми української історіографії з трагічно-песимістичними, критично-релятивними та контроверсійними рецепціями історичної минувшини. Втім, ця парадигма репрезентувала не тільки інтелектуальні реакції на народницькі інтерпретації української історії у світлі модерних подій, а й була своєрідним способом ретроспективної легітимації тогочасних державних устремлінь. Такий спосіб актуалізації історичного досвіду щодо ствердження самоцінності національної держави не є винятковим тільки для української науки і характерний також для історіографій країн, народи яких протягом певного часу були позбавлені державності або перебували в складі різних державних утворень. Відтак концептуальні схеми та інтерпретації Вячеслава Липинського на тему Хмельниччини і, зокрема, Переяслава слід розглядати в загальному контексті національно-державницьких рефлексій 20–30-х років ХХ ст. стосовно історії України²⁰¹.

¹⁹⁹ Там само. – С. 30.

²⁰⁰ Грушевський М. Велика, Мала і Біла Русь / Публ. та прим. В. М. Рички // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1991. – № 2. – С. 83.

²⁰¹ Цибульський В. Держава Богдана Хмельницького і Переяславська угода в працях Вячеслава Липинського // Вячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: Мат-ли міжнародн. наук. конф. (Київ; Луцьк; Кременець, 2–6 червня 1992 р.) / Ред. Я. Пеленський. – К.; Філадельфія, 1994. – С. 220–223.

Переяславський договір у реконструкціях В. Липинського є важливим актом для осмислення державницьких змагань за часів Хмельниччини. Тож автор “України на переломі” розглядає Переяславський акт як великий, ризикований план “розвалити Польщу й Крим при помочі Москви”²⁰². Водночас В. Липинський відзначає не тільки “державно-творчий розмах” цього плану, а і його катастрофічність (“або пан, або пропав”)²⁰³, котра хоча й забезпечила його певний успіх, але мала також інші наслідки. Недаремно Дмитро Чижевський наголошував на катастрофічності, трагічності філософії історії В. Липинського²⁰⁴, а Лев Білас називав його “істориком кризової доби”²⁰⁵. Ці особливості стилю мислення Липинського повною мірою виявилися й при висвітленні ним подій січня 1654 р.

Липинський підкреслює, що варто розрізняти “Переяславську Умову” від “Переяславської Легенди”, яка виникла під ідеологічним впливом Москвщини. На його думку, переяславська легенда ґрунтувалася на ідеї злуки з “одновірною Москвою”, вона й склала основу теорії “возсоєдинення Русі”²⁰⁶. Відзначимо, що термінологічне впровадження “легенди” в українську історіографію стало важливою методологічною новацією у розробці цієї проблеми, на що справедливо вказують сучасні дослідники²⁰⁷. Вірогідно, саме дуалізм у рецепції Переяслава пояснює скептичне ставлення В. Липинського до дослідницьких студій, скерованих на з’ясування конкретних умов, на яких Україна ввійшла до Московської держави. Вчений вважає, що вони не дали ніяких позитивних результатів. “Можна сказати, що скільки істориків, стільки на цю справу різноманітних поглядів”, – зауважує В. Липинський²⁰⁸. Утім, він схиляється до думки, що українсько-московська злука була звичайним мілітарним союзом, який забезпечувався формою протекторату. “Але дальші політичні цілі обох сторін, котрі її заключали, – пише В. Липинський, – були абсолютно ріжні й тому зразу для кожної сторони взаємно неясні”²⁰⁹.

Зауважимо, що пізніше В. Липинський дещо змінив свій погляд стосовно Переяславського акту. Зокрема, в одній зі своїх розвідок, що стала скла-

²⁰² Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті // Липинський В. Твори. Архів. Студії / Ред. Л. Білас, Я. Пеленський. – Філадельфія, 1991. – Т. 3. – С. 23–24.

²⁰³ Там само. – С. 24.

²⁰⁴ Чижевський Д. Вячеслав Липинський як філософ історії // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 10. – С. 58–59.

²⁰⁵ Білас Л. Вячеслав Липинський як історик кризової доби // Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659. – С. XXIII–XXIV.

²⁰⁶ Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659. – С. 24.

²⁰⁷ Проценко О., Чепига В. Умова і легенда (Переяславська угода 1654 р. в історіографічній спадщині В. Липинського) // Пам’ять століть. – 1997. – № 5. – С. 87.

²⁰⁸ Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659. – С. 25.

²⁰⁹ Там само. – С. 26.

довою частиною “Листів до братів-хліборобів”, він відзначає, що “одречення од престола імператора Миколи II і його наслідника перекреслювало всю політичну і правно-державну суть Переяславської умови. Після упадку цієї точки опори та звільнення од присяги, складеної царю Олексію Михайловичу і його наслідникам, українські консерватисти повинні були зараз-же возстановити стан перед Переяславської умови”²¹⁰. На думку Андрія Яковліва, ця сентенція В. Липинського дає підстави твердити про еволюцію його поглядів: відтепер він розглядав Переяславський акт фактично не як мілітарний союз, а як персональну унію²¹¹.

Інакше оцінює В. Липинський і зацікавлення, наміри суб’єктів перегоvorного процесу, зокрема Б. Хмельницького. На відміну від інших істориків (В. Антоновича, М. Грушевського та ін.) В. Липинський виходить з того, що Переяславська угода не була невдалою дипломатичною акцією гетьмана. Автор стверджує, що Б. Хмельницький мав досить поважні “соціальні та політичні причини”, які примусили його укласти українсько-московський договір. Насамперед гетьман шукав відповідну юридичну форму розриву з Річчю Посполитою, що мала забезпечити баланс соціальних і політичних інтересів в українському суспільстві. “Ця абсолютна й легальна емансидація від Польської Річпосполитої, – відзначає В. Липинський, – емансидація як в поняттю самих українців, так і в поняттю сусідніх володарів – творила всю ідеологічну правно-державну суть Переяславської умови”²¹². Отже, переяславську угоду Б. Хмельницького доцільно розглядати у подвійному сенсі: 1) як спосіб легальної емансидації від Польської Корони; 2) як захід, що мав підважити український легітимізм монархічно налаштованих верств суспільства стосовно Речі Посполитої.

Проте, здійснивши цей акт, Б. Хмельницький, на думку вченого, й надалі залишався у залежності від своєї ж козацької старшини та її політичної культури. “Скинувши з великим зусиллям гіпноз іновірного “маєстату королівського”, – пише історик, – він зважитись зразу на рішучу боротьбу з новим одновірним “маєстатом царським” ще не рішався”²¹³. Тож у концепції В. Липинського Переяславський акт набуває характеру добре вмотивованої акції, якою передбачалося, окрім “легального виходу” з-під Польської Корони, поволі підвести свідомість козацької верхівки до сприйняття ідеї “самодержця руського” – козацького гетьмана. Її реалізацію автор

²¹⁰ Липинський В. Покликання “Варягів”, чи організація хліборобів? (Кілька уваг з природу статті Є. Х. Чикаленка “Де вихід?”) // Хліборобська Україна. – Віденсь, 1924/1925. – Кн. 5. – С. 314.

²¹¹ Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. – С. 609–610 (прим. 3).

²¹² Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659. – С. 28.

²¹³ Там само. – С. 30.

“України на переломі” пов’язував зі спробами Б. Хмельницького визволити з-під влади Речі Посполитої всі православні “руські землі” з давньою державною традицією, які б склали ядро “абсолютистичної української монархії”²¹⁴.

Таким чином, на основі еволюції від “виборного гетьманату” до “спадкової монархії” “фізична сила нації” – козацтво мало з’єднатися з “силою духовною” – “руською шляхтою” під проводом “козацького вождя”. Автор уклав схему цієї еволюції у три стадії: 1) період “автономістичної боротьби” козацтва в Речі Посполитій 1648–1653 рр.; 2) період “емансипування” від Речі Посполитої та формування політичної самостійності 1653–1657 рр.; 3) період української національної держави 1657–1659 рр. Соціально-політичні джерела такої еволюції В. Липинський вбачав у “європеїзації козаччини”, а з нею й усієї України шляхом створення “лицарської верстви” та перемоги “плуга над степом”. На його думку, вона проводилася гетьманською владою шляхом приборкання низового Запорожжя, спираючись на городову, осілу хліборобську Україну, її мала завершитися утвердженням спадкової легітимності інституту наслідування гетьманської влади. Остання не була реалізована через супротив та розкол козацької старшини, яка “вся від верху до низу носила шаблі при боці, яку ділили глибокі різниці протилемежних цивілізаційних впливів і яка кожної хвилини готова була кинутись до оружної боротьби сама поміж собою”²¹⁵. До того ж на заваді політики Богдана Хмельницького стала Москва, яка намагалася поширити свої експансіоністські впливи на старокнязівські, білоруські землі. Відтак розпочалася боротьба, яку вчений влучно охрестив боротьбою двох “Русей за Русь” третю²¹⁶. Звідси, ймовірно, походить думка В. Липинського про катастрофічність і водночас необхідність переяславської політичної комбінації Б. Хмельницького як з внутрішньої, так і зовнішньої перспективи. Щодо переяславської легенди, то в ній автор “України на переломі” вбачає певний позитив, оскільки вона “ідеологічно і юридично спасла українську аристократію – по банкроцтві її власної держави – від положення верстви завойованої, підбитої, рабської в державі чужій”²¹⁷.

Слід відзначити, що історичні погляди В. Липинського, зокрема інтерпретація Переяславського договору в “Україні на переломі”, сформувалися під помітним впливом польської історіографії, зокрема і в першу чергу – краківської школи. Польські впливи у творчості дослідника неодноразово відзначалися його сучасниками. “З методологічного погляду праця В. Липинського не є чисто наукова. Автор використовує численний джереловий на-

²¹⁴ Там само. – С. 172–173.

²¹⁵ Там само. – С. 136.

²¹⁶ Там само. – С. 31.

²¹⁷ Там само. – С. 24–25.

друкований і ненадрукований матеріал. Але не систематизує цього матеріалу, не критикує і не провіряє його, нарешті не творить на підставі його історичних фактів, а лише ілюструє цим матеріалом укладену на підставі Kubal'i, Czermaka та ще інших істориків, що ідеологічно на нього впливають, схему історичного процесу 1648–1658 рр.”, – зазначає Пилип Клименко²¹⁸. Ще далі в оцінці польських впливів на творчість Вячеслава Липинського пішов Дмитро Багалій, який в історіографічній студії 1928 р. неслушно відніс історика до “польсько-української школи”²¹⁹. Важливість впливу краківської консервативної школи обстоює і низка інших дослідників творчості В. Липинського, зокрема Л. Білас²²⁰. Втім, інтелектуальні витоки історичних поглядів В. Липинського спиралися на широкий підмурок тогочасної західно-європейської думки, на що справедливо вказують деякі вчені²²¹.

З початком 20-х років ХХ ст. українська історична наука функціонувала у трьох різних соціокультурних середовищах: на теренах Радянської України, на західноукраїнських землях та на еміграції, переважно в країнах Центральної та Східної Європи. Попри значні відмінності щодо умов і обставин, в яких відбувалося продукування історичних знань, незважаючи на ідеологічні обмеження, приблизно до кінця 20 – початку 30-х років українські вчені працювали у відносно спільному інтелектуальному просторі. Відтак, науково-історичні розвідки та студії з переяславської проблематики протягом цього періоду перебували у центрі уваги багатьох дослідників, що працювали в різних суспільних середовищах, але досить активно реагували на підходи та різні концепції. Як і в дореволюційні часи, дослідницькі інтенції 20-х років були здебільшого скеровані на історико-правниче визначення або “встанов-

²¹⁸ Клименко П. [Рец. на:] Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – К.; Віденсь, 1920 // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1923. – Кн. 2/3. – С. 246.

²¹⁹ Багалій Д. Історіографічний вступ і доба натурального господарства // Багалій Д. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. – Харків, 1928. – Т. 1: Історіографічний вступ і доба натурального господарства. – С. 44–46. На це свого часу вказав О. Оглоблин, редактор останнього, неопублікованого нарису Д. Багалія з української історіографії. Див.: Оглоблин О. Передмова редактора: [До праці Д. І. Багалія “Нариси української історіографії за доби феодалізму та доби капіталістичної”] // Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. 1. – Спр. 11049. – Арк. 2–3. Передмова датована 1 липня 1933 р.

²²⁰ Л. Р. Б. [Білас Л.] Krakів, Женева і філіяція “Кричевського”: До родовідної мислення В. Липинського // Липинський В. Твори. – Філадельфія, 1980. – Т. 2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. – С. LXXXVII.

²²¹ Див., приміром: Пизюр Е. Вячеслав Липинський і політична думка західного світу // Сучасність. – Мюнхен, 1969. – № 9. – С. 103–115; Потульницький В. А. Політична доктрина В. Липинського // УІЖ. – 1992. – № 9. – С. 37; Лисяк-Рудницький І. Вячеслав Липинський: державний діяч, історик та політичний мислитель // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т. 2. – С. 150; та ін.

лення юридичної природи” Переяславського акту. Та відтепер домінуючу роль у науковій розробці цієї проблематики відіграють студії не російських, а українських істориків права. Серед таких праць чільне місце посідає розвідка Ростислава Лащенка²²².

Його студія є своєрідним історіографічним оглядом різноманітних підходів та поглядів стосовно визначення історико-правничого статусу українсько-московського договору, на підставі якого автор висловлює свої спостереження та висуває власну інтерпретацію його “юридичної природи”. Вчений послідовно розглядає та відкидає більшість існуючих підходів (інкорпорація, неповна інкорпорація, автономія, федерація, конфедерація, реальна унія, васалітет), які, на його думку, суперечать факту “незалежного та рівноправного” договору, відображеного у Переяславських статтях²²³. Зокрема, коментуючи погляди на українсько-московську злуку, презентовані в “Україні на переломі”, він відзначає, що “єсть своя логіка і в цій інтерпретації Переяславського договору, але нам здається, що “ідея протекторату”, яку спостерігає Липинський, зовсім не зв’язується з тою ідеєю рівності обох сторін в договорі, яку так талановито констатував той-że автор в пактах договору”²²⁴. Р. Лащенко наголошує на тому, що дуже складно осягнути Переяславський акт у нормах сучасного права, оскільки реальні відносини України з Москвою складалися набагато складніше. Та все ж учений-таки схиляється до поглядів російського правника В. Сергеєвича, який обстоював ідею персональної унії. “Нам здається, – пише Р. Лащенко, – що проф. Сергеєвич у своєму погляді на Переяславську умову більше наближається до дійсної суті тих юридичних зв’язків, які були заключені з Москвою гетьманом Богданом Хмельницьким. Але – мусимо і це визнати – підвести ці зв’язки під суто-формальні вимоги унії особистої безумовно тяжко, хоч у відомій мірі сама суть правних відношень, як вони означені пактами Переяславського договору в зв’язку з жалуваною грамотою царя гетьманові Б. Хмельницькому, дають більшу підставу для висновку, що той союз, який був заключений між Україною і Москвою в 1654 р., можна скоріше підводити під розуміння у нії о с о б и с т о і (розвідка Р. Лащенка. – О. Я.)”²²⁵.

Водночас історик відзначає, що “між правою ідеологією московською і державним світоглядом українських керуючих кол і, очевидно, цілого українського суспільства, була фактично велика прірва, яка й виявилася яскраво в перший-же момент історичної “злукі” обох держав”²²⁶. Зауважимо,

²²² Лащенко Р. Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем Московським // Ювілейний збірник в честь професора доктора Станіслава Дністрянського. – Прага, 1923. – С. 51–76.

²²³ Там само. – С. 58.

²²⁴ Там само. – С. 62.

²²⁵ Там само. – С. 66.

²²⁶ Там само. – С. 59.

що одним із перших на цю істотну різницю в політичній культурі Гетьманщини та Москви звернув увагу наприкінці XIX ст. М. Грушевський²²⁷. До того ж, Р. Лашенко підкреслює, що вже на стадії договірного процесу сторони переслідували різні цілі: “В той час, як Богдан Хмельницький в своїх “статтях”, безумовно, змагався підкреслити ідею рівності України з Московією (розвивка Р. Лашенка. – *O. Я.*) і цілковиту незалежність першої від останньої – цар Московський, очевидчаки, явно силкувався про демонструвати ідею своєї не тільки моральної, але і юридичної “зверхності” над гетьманом, як і ідею залежності всього Війська Запорожського “од его царского величества”, – відзначає автор²²⁸. Відтак, за висловом Р. Лашенка, ширився “московський туман”, що оповив реальний зміст Переяславського акту. Та найбільша небезпека для Гетьманщини крилася, на думку вченого, у неприродному зв’язку автократичної Московії з козацькою республікою, що врешті-решт призвів до трагічних для України наслідків²²⁹.

Оцінюючи розвідку Р. Лашенка у світлі історичної думки того часу, можемо дійти висновку, що вона не містила принципово нових та оригінальних підходів до розробки переяславської проблематики, але репрезентувала досить корисний систематичний огляд історії питання у правничому контексті, написаний з української перспективи. Щодо історико-правничої оцінки Переяславського договору, яка була висунута вченим, то вона сприймалася в цілому негативно більшістю українських дослідників. Зокрема, Лев Окіншевич у своїй рецензії стверджував, що такий погляд явно розходиться з історичною дійсністю²³⁰. Р. Лашенко і пізніше звертався до цієї проблематики, зокрема в студії 1928 р.²³¹, проте продовжував триматися своїх поглядів на Переяславський договір як на акт, наближений, у формальному відношенні, до персональної унії²³².

²²⁷ Грушевський М. Хмельницький і Хмельнищина. – С. 20–21.

²²⁸ Лашенко Р. Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем Московським. – С. 70.

²²⁹ Там само. – С. 68.

²³⁰ Окіншевич Л. [Рец. на:] Лашенко Р. Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем Московським (Ювілейний збірник в честь професора доктора Станіслава Дністрянського. – Прага, 1923. – С. 51–76) // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – К., 1926. – Вип. 2. – С. 296–298. Слід відзначити, що Лев Олександрович Окіншевич (1898–1980) підписував свої україномовні розвідки двома варіантами свого прізвища: у довоєнний період – “Окіншевич”, а після 1945 р. – “Окіншевіч”. Тут і далі у посиланнях при написанні його прізвища тримаємося правопису відповідно до бібліографічних відомостей того чи іншого видання.

²³¹ Lachchenko R. Traité de Perejjaslav de l'année 1654 entre l'Ukraine et le Tsar de Moscovie. – Praha, 1928. Цю працю не вдалося знайти в бібліотеках Києва і тому вона залишилася для нас недоступною.

²³² Див. докладніше про погляди Р. Лашенка: Потульницький В. А. Історія української політології: (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). – К., 1992. – С. 92–97.

Протягом 20-х років переяславська проблематика продовжувала побутувати й поза українським інтелектуальним середовищем, зокрема в російській історіографії. Час від часу спричиняла реакцію з українського боку, хоча гострота і оперативність полемічних випадів значно поступилася дововенному періоду. Одну з таких українських реакцій спостерігаємо в рецензії Л. Окіншевича на чеський переклад студії російського історика Д. Одинця²³³.

Переклад розвідки Д. Одинця був скороченим викладом його більшої російськомовної праці, що, як зазначалося в редакційній примітці, залишалася в рукописі. Її автор обстоював думку, що факт відмови московських послів від складання присяги за царя та форма пожалування надають Переяславському акту абсолютний і безперечний зміст. Причому нове становище козацьких земель принципово відрізняється від того, яке вони мали у межах Польської держави. Відтак, на думку Д. Одинця, Україна була інкорпорована до Московської держави як провінція, хоча безпосередньо перевести в життя юридичні норми 1654 р. виявилося надзвичайно складно. Тож внутрішній лад і суспільний розвиток України XVII ст. залишалися фактично незалежними від московського уряду, а гетьман став символом цієї автономії²³⁴. Проте, згідно з українсько-московським договором, “урядам гетьманів”, на думку автора, відводилася роль звичайної військової інституції.

Такий підхід російського дослідника рецензентував тенденційним та однобічним, оскільки автор не розглянув реальне становище України у 1648–1654 рр. та українсько-російські взаємини після 1654 р., обмежившись стислими заувагами. Крім того, Л. Окіншевич закидає Д. Одинцю недостатню обізнаність з історією питання, зокрема з новітньою українською науковою літературою: “У викладі Д. Одинця, насамперед, звертає на себе увагу те, що ніде він не визнає Україну 1648–1654 рр. за державу, – відзначає рецензент, – а його опис становища України за цей час суперечить цьому визнанню”²³⁵. Щодо авторської тези про інкорпорацію українських земель до Московської держави, то Л. Окіншевич вважає її хибою: “Її помилка в буквальнім слідуванні за формою, а не за змістом тогочасних державно-правних документів, і в тім, що нерахується вона з фактичним становищем України 1648–1654 рр. як держави”, – підкреслює український вчений²³⁶.

²³³ Окіншевич Л. [Рец. на:] Odinec D. M. Připojení Ukrajiny k Moskevskému státu (Historicko-právní náčrttek). (Sborník věd právních a státních. Ročník XXVI. Sešit 4. – V Praze, 1926. – С. 382–426) // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – К., 1929. – Вип. 6. – С. 514–519. Варто відзначити, що рецензент походив з біло-русько-чеської родини і тому добре володів чеською мовою, зокрема його мати Єлизавета Яреш була чесько-російського походження (Падох Я. Лев Окіншевич видатний історик державного права України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1985. – С. 9).

²³⁴ Окіншевич Л. [Рец. на:] Odinec D. M. Připojení Ukrajiny k Moskevskému státu... – С. 516–517.

²³⁵ Там само. – С. 518.

²³⁶ Там само. – С. 519.

Строката й суперечлива палітра поглядів на українсько-московську злуку, яка склалася в українській історичній науці на початку 20-х років, вимагала нових підходів, котрі дозволили хоча б певною мірою подолати однобічність та тенденційність існуючої джерельної бази. Недарма інший видатний історик права Андрій Яковлів слушно відзначав, що "...усе досі написане про договір р. 1654 здебільшого містить остильки різні погляди та оцінку, що замість задовільнити викликає нові питання, нові суперечки"²³⁷.

Утім, численні історичні та історико-правничі рефлексії, що циркулювали в історіографії на тему Переяслава, дозволили віднайти критичні, вузлові точки означеної проблематики: джерельна неповнота збережених актів, що власне й були договором, різницю між юридичним, формальним статусом та фактичним становищем Гетьманщини після укладання договору; корінні відмінності між правничими і політичними уявленнями XVII ст. та теоріями права початку ХХ ст. та ін. Означені суперечності значною мірою спричиняли продукування різних, а іноді взагалі контроверсійних дослідницьких підходів, що вкрай загострювало та ускладнювало тогочасну пізнавальну ситуацію. Зрештою, їхне усвідомлення логічно підживило до думки про неможливість плідної розробки юридичних аспектів переяславської проблематики поза широким історичним контекстом. На часі було створення синтетичних студій з комплексним і всебічним висвітленням переяславської проблематики. Важливим етапом на цьому шляху стали праці українського історика права Андрія Яковліва, зокрема його статті в ювілейних збірниках на пошану Дмитра Багалія²³⁸ та Михайла Грушевського²³⁹.

З огляду на складність теми А. Яковлів побудував свою статтю 1927 р. у вигляді послідовного висвітлення та інтерпретації окремих блоків: джерельний екскурс, редакція березневих статей, форма договору, його змістовне наповнення та юридичне значення, фактична реалізація, політичні обставини та передумови цієї угоди, критичний аналіз наявних теорій і дослідницьких підходів. Така структуризація провідної проблематики, запропонована українським ученим, вже сама по собі була помітною новацією, оскільки фактично впроваджувала системний підхід до розробки переяславської тематики. Недарма Лев Окіншевич надзвичайно високо оцінив його студію: "Яку можна дати загальну оцінку роботі А. Яковлева? – риторично запитує рецензент. – Як-найкращу, бо є це робота дуже сумлінна й

²³⁷ Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. – С. 580.

²³⁸ Там само. – С. 580–615.

²³⁹ Яковлев О. [Яковлів А.] "Статті Богдана Хмельницького" в редакції 1659 року // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності: У 3 ч. – К., 1928. – Ч. 1. – С. 179–194. У цьому збірнику автора помилково названо проф. Олександром Яковлевим, хоча і зазначено, що статті надійшли з Праги. Однак у змісті збірника як в українському, так і у французькому варіантах, прізвище та ім'я подані вірно – Андрій Яковлів.

дуже докладна. Мало хто до нього схарактеризував приєднання 1654 р. так повно і так вдало”²⁴⁰.

Розвідка А. Яковліва дійсно містила ряд цікавих спостережень, узагальнень і тверджень. Насамперед автор відзначає, що автентичність документів, за браком оригіналів, остаточно неможливо встановити. Вчений також стверджує, що “переяславські статті”, представлені Юрію Хмельницькому, є фальсифікатом справжнього договору 1654 р.²⁴¹ А. Яковлів звертає увагу, що на договірну форму Переяславського акту значний вплив справила Зборівська угода 1649 р., представлена як королівське “ожалування”, “ласка”. “Тому Москва, складаючи договір із Військом Запорозьким, ужила тієї форми, яку було вжито для Зборівського договору, скопіювавши цю форму навіть у деталях: отож, як і під Зборовим, було видано Укази, що затверджували пункти, а крім того, жалувану грамоту, подібну форму до Зборівського привілею”, – зазначає дослідник²⁴². Відзначимо, що на подібність зборівських умов до переяславських статей звернув увагу М. Грушевський ще 1922 р.²⁴³

Разом з тим А. Яковлів підкреслює, що юридичні взаємини того часу уявлялися як стосунки між особами монархів, і застерігає від механічного перенесення та застосування модерних абстрактних понять (держава і т. п.) щодо доби Хмельниччини. Натомість він наголошує на тому, що абстрактні ідеї того часу подавалися у вигляді персоніфікації верховної особи, котра має місце і в Переяславському договорі. Вочевидь ідеться про жалувані грамоті московського царя, які були персоніфікацією з російського боку. На думку автора, ще напередодні укладання угоди “Україна була і юридично, і фактично цілком незалежна держава (розбивка А. Яковліва. – О. Я.)”²⁴⁴. Щодо формального боку українсько-московської угоди, то А. Яковлів відзначає, що між сторонами мали “встановитися стосунки номінального васалітету з виплатою од України Москві грошової данини – у формі трибуту”²⁴⁵. Проте фактично договір так і не вступив у дію, оскільки більшість умов не були виконані, а реалізація інших порушена. Наприклад, була припинена війна з Річчю Посполитою та укладена Віленська мирна угода

²⁴⁰ Окинішевич Л. [Рец. на:] Яковлев О. [Яковлів А.] “Статті Богдана Хмельницького” в редакції 1659 року (Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. – К., 1928. – Т. 1. – С. 179–194) // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – К., 1929. – Вип. 6. – С. 520.

²⁴¹ Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. – С. 591.

²⁴² Там само. – С. 593–594.

²⁴³ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VIII: Роки 1626–1650. – Ч. 3. – С. 210–211.

²⁴⁴ Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. – С. 595.

²⁴⁵ Там само. – С. 597.

1656 р. Причому наступники великого гетьмана, зокрема Іван Виговський, обірвали і той “чисто номінальний зв’язок”, а інші, починаючи з Юрія Хмельницького, присягали на “фальсифікат цього договору, так звані 14 статтів Б. Хмельницького”²⁴⁶. Від того часу, стверджує вчений, Москва прагнула витворити “погляд на договір р. 1654 як на акт злуки України з Москвою династичного характеру, на акт обрання московського царя на царя “Малої Росії” на віки”²⁴⁷.

Такому підходу А. Яковлів протиставляє сприйняття Війська Запорозького іноземними монархами того часу, які “трактували Україну як окрему від Москви державу, а Гетьмана – як самостійного господаря держави”²⁴⁸. Резюмуючи свої погляди, автор зазначає, що “моральний авторитет, чи “моральна зверхність царя”, що, як гадає проф. Лашенко, визнавав Хмельницький, являла собою не що інше, як номінальну васальну залежність (розвивка А. Яковліва. – О. Я.) од Москви, залежність, яку de jure встановив договір 1654 р., але de facto вона зовсім не існувала: фактично Б. Хмельницький не визнавав навіть цієї “моральної”, правдивіше – номінальної зверхності, бо не виконував як-раз тих умов договору, які цю зверхність встановили”²⁴⁹.

Таким чином, розвідка А. Яковліва, з одного боку, конкретизувала і розширювала ідеї та підходи, висунуті у працях М. Грушевського (різниця між юридичним та фактичним становищем Гетьманщини) та В. Лишинського (переяславська легенда і Москва), а з іншого впроваджувала в українську історіографію низку новацій (оцінка 14 статей Б. Хмельницького у редакції 1659 р. як фальсифікату, сприйняття Гетьманщини як незалежної держави тогочасними монархами, особливості юридичних взаємин за доби Хмельниччини, вплив Зборівського прецеденту на форму українсько-московського договору та ін.), що справили неабиякий вплив на розробку переяславської проблематики.

Свою тезу про фальсифікацію статей Б. Хмельницького у редакції 1659 р. А. Яковлів докладно висвітлює та аргументує в іншій статті – за 1928 р. На його думку, “Москва, маючи певні відомості, що автентичного договору 1654 р. у Війська Запорозького не було, використала момент для того, щоб замінити дійсний договір 1654 р. сфербикованими статтями 1659 р. I Москва досягла свого, бо, починаючи з Юрія Хмельницького, всі наступні гетьмани присягали додержувати не автентичний договір 1654 року, а цей фальсифікований договір, який не тільки замінив автентичний договір 1654 року, але й надав йому ім’я “Переяславського договору”, хоч в дійсності

²⁴⁶ Там само. – С. 605.

²⁴⁷ Там само. – С. 608.

²⁴⁸ Там само. – С. 609.

²⁴⁹ Там само. – С. 615.

договір 1654 р. був складений не в Переяславі, а в Москві²⁵⁰. Слід відзначити, що на суттєві викривлення статей Б. Хмельницького в редакції 1659 р. вказував ще раніше М. Грушевський. Зокрема, він уважав, що той текст “дає редакцію значно змінену й погіршенну на не користь України, в порівнянню з дійсними статтями 1654 р.”²⁵¹ Утім, М. Грушевський утримувався від категоричної оцінки статей у редакції 1659 р., хоча й посилається на думку П. Шафранова про можливість фабрикації цього тексту²⁵².

Розвідка А. Яковліва викликала доволі гостру полеміку серед українських істориків (В. Гарасимчук, М. Петровський, В. Щербина та ін.). Зокрема, Володимир Щербина, який за дорученням Комісії для вивчення історії західно-русського та українського права УАН протягом 1920–1921 рр. збирал і вивчав документи щодо визначення юридичного становища Гетьманщини, тримався думки, що 14 статей, проголошених князем Трубецьким 15 жовтня 1659 р., варто розглядати як остаточну редакцію статей 1654 р. Всі інші редакції з 20, 23 та 11 статей слід вважати попередніми редакціями²⁵³. В. Щербина підважує аргументацію А. Яковліва, що титул “Великія и Малыя и Белыя Россії” міг з’явитися у московського царя лише у 1655 р. після здобуття Смоленська у попередньому році. Цю обставину А. Яковлів уважав вагомим доказом фальсифікації статей в редакції 1659 р.²⁵⁴ Натомість В. Щербина стверджує, що цей титул було прийнято в 1654 р. і відкидає при цьому тезу А. Яковліва про фальсифікацію²⁵⁵. На його думку, це питання “має тільки академічну вартість”²⁵⁶.

Підхід Андрія Яковліва підтримав і Микола Петровський, який у короткій замітці подав інформацію про вживання царського титулу з 1 липня 1654 р.²⁵⁷ Втім, М. Петровський висловився доволі обережно, оскільки вважав, що встановлення цього факту не є остаточним вирішенням проблеми. “Коли ми в статтях[, датованих] від початку 1654 р., в копії 1659 р. маємо титулування царя царем “и Белыя Россії”, – зазначає історик, – це може свідчити або за те, що це копія не автентичного документа 1654 р., а з фальсифіката, або ж що переписувач, знімаючи 1659 р. копію з документа

²⁵⁰ Яковлев О. [Яковлів А.] “Статті Богдана Хмельницького”... – С. 194.

²⁵¹ Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 року. – С. 15.

²⁵² Шафранов П. А. О статтях Богдана Хмельницького (1654 г.). – С. 388–389.

²⁵³ Щербина В. До питання про статті Богдана Хмельницького // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. – Т. 1. – С. 201.

²⁵⁴ Яковлев О. [Яковлів А.] “Статті Богдана Хмельницького”... – С. 187.

²⁵⁵ Щербина В. До питання про статті Богдана Хмельницького. – С. 203–204.

²⁵⁶ Там само. – С. 203.

²⁵⁷ Петровський М. Причинок до питання про статті Богдана Хмельницького // Записки Ніжинського ін-ту народної освіти та наук.-дослід. катедри історії культури й мови при Ін-ті / За ред. М. Петровського. – Ніжин, 1929. – Кн. 9. – С. 74–76.

1654 р., зробив помилку, додавши по звичці титул, якого не було в початку 1654 р., а який вживався 1659 р. й раніш, починаючи з 1 липня 1654 р.”²⁵⁸ Зауважимо, що М. Грушевський оцінив спробу В. Щербини як невдалу реанімацію “старої теорії Карпова”²⁵⁹.

З досить оригінальним поглядом щодо цієї проблеми виступив львівський історик Василь Гарасимчук (Герасимчук)²⁶⁰, студія якого була високо оцінена в українській історіографії²⁶¹. Він уважав, що березнева редакція з 11 статей як “дипломатичний акт “вічного договору” недостатньо й невідповідно зложенні”²⁶². Зокрема, згадуються поточні військово-політичні справи та замовчуються власні міждержавні взаємини. Таку суперечливість цієї редакції, на думку В. Гарасимчука, можна пояснити лише в тому разі, якщо взяти до уваги її тимчасовий характер з огляду на практику підписання таємних угод, яка побутувала в тодішній дипломатії. “Стилізація 11 статей виказує найочевиднішу тенденцію призначити їх попри тимчасовий домашній ужиток також на загоряній експорт, для дипломатії”, – зауважує історик²⁶³. Звідси й походить теза В. Гарасимчука, що редакцію з 11 статей доцільно розглядати тільки як угоду на перехідний етап, тобто на час гетьманування Богдана Хмельницького. “І дійсно ці статті відповідали ще найбільше тому становищу, яке займав Б. Хмельницький, – пише вчений, – вони були виїмкою хартією, були призначені бути посереднім етапом між давнім і новим станом, призначеним для його наслідників”²⁶⁴. Відтак, статейна

²⁵⁸ Там само. – С. 76.

²⁵⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 813.

²⁶⁰ Герасимчук В. До питання про статті Б. Хмельницького // ЗНТШ. – Т. 100: Ювілейний збірник на пошану акад. Кирила Студинського. – Ч. 2: Праці історичні. – С. 213–235. Історик підписував розвідки двома варіантами свого прізвища: “Герасимчук” або “Гарасимчук”. Тут і далі у посиланнях при написанні його прізвища тримаємося правопису відповідно до бібліографічних відомостей того чи іншого видання. Див. докладніше: Федорук Я. Василь Гарасимчук та його невидані “Матеріали до історії козаччини XVII віку” // Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку; Василь Гарасимчук: життя і творчість (1880–1944) [= Львівські історичні праці: Джерела. Вип. 1]. – Львів, 1994. – С. 12 (прим.). Згідно зі спогадами І. Кріп'якевича, написання прізвища в публікаціях з “Гарасимчук” на “Герасимчук” змінив сам М. Грушевський. Причому, як засвідчував І. Кріп'якевич, Василь Гарасимчук не заперечував проти цього. Див.: Кріп'якевич І. Біографічний словник моїх знайомих // Домашній архів І. Кріп'якевича. – Папка № 287 (словник складено в абетковому порядку на літери “А–П”; поч. 1960-х років). Цю інформацію повідомив авторові Ярослав Федорук, за що складаємо свою подяку.

²⁶¹ Ohloblyn O. Ukrainian Historiography 1917–1956 / Transl. by R. Olesnytsky // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. – New York, 1957. – Vol. 5/6. – № 4(18), 1/2(19/20). – Р. 382; Зозуляк Ю. Василь Гарасимчук – дослідник української козаччини // Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку; Василь Гарасимчук: життя і творчість (1880–1944) [= Львівські історичні праці: Джерела. Вип. 1]. – С. 114.

²⁶² Герасимчук В. До питання про статті Б. Хмельницького. – С. 217.

²⁶³ Там само. – С. 218.

²⁶⁴ Там само. – С. 222.

редакція з 14-ти статей, на його думку, є також автентичною, оскільки призначалася спеціально для спадкоємців Богдана Хмельницького і не могла бути сфальсифікованою з огляду на політичну ситуацію 1659 р.²⁶⁵ Таким чином, В. Гарасимчук не тільки спростовує точку зору П. Шафранова та А. Яковліва, а й висуває власну концепцію про одночасну підготовку двох статейних редакцій Переяславського договору: тимчасову для “широкого, зовнішнього вжитку”, що призначалася на період гетьманування Богдана Хмельницького (11 статей), та кінцеву, котра відводилася для його наступників (14 статей).

Слід згадати й про загальну оцінку Переяславського акту, яка репрезентована у розвідці В. Гарасимчука: “Цею згодою козацтво резигнує з ролі верховодного чинника суспільності, який по вимогам ідеології XVII в. мав вирішити квестію національності – квестію утворення національної держави, – відзначає історик. – А навпаки, виставляючи просто неморальні статті на мандат Москви в справі всіх українських поборів і на виплати для запорозького війська сталих, – вічних поборів, вичислюючи докладно висоту їх для всіх військових ранг, забажало при московській помочі загарантити собі і своїм наслідникам вічні доживоття”²⁶⁶. Така оцінка Переяславського договору в статті В. Гарасимчука, ймовірно, випливала з його пошукув загальноєвропейського контексту для інтерпретації історії Хмельниччини²⁶⁷.

У своїх студіях 20 – 30-х років ХХ ст. переяславську проблематику порушувала й низка інших українських істориків, але робили це принаїдно у межах іншої провідної теми досліджень. Серед них варто відзначити Степана Томашівського, який ще в дореволюційні часи присвятив багато праць добі Хмельниччини. Однак історик уникав тієї чи іншої оцінки українсько-московської злуки. Більш-менш певну уяву про ставлення цього вченого, який на початку 20-х роківуважався одним із засновників державницького напряму, до Переяславського акту, можемо скласти з його розвідки 1927 р. На той час С. Томашівський, за власним визнанням, уже відійшов від студіювання доби Хмельниччини й працював над вивченням інших періодів української історії, але публікував епістолярні матеріали з ватиканських архівів, зібрани та опрацьовані раніше²⁶⁸. У вступних поясненнях до публікації знаходимо і його стислу оцінку Переяславської угоди, яку він виводив з перебігу військово-політичних подій: “Кампанія 1653 року, оскільки вів її сам гетьман, ані трохи не приспорила слави його дипломатичному і

²⁶⁵ Там само. – С. 224–225.

²⁶⁶ Там само. – С. 234.

²⁶⁷ Зозуляк Ю. Василь Гарасимчук – дослідник української козаччини. – С. 116–117.

²⁶⁸ Томашівський С. До історії перелому Хмельниччини (Листи королівського секретаря Паоло Доні до римського нунція П'єтро Відоні з 1653 р.) // Юбілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятидесятих роковин наукової діяльності. – Т. 1. – С. 529–530.

військовому хистові, – відзначає С. Томашівський. – Схиливши голову, так само як і король, під диктат хана, Хмельницький побачив перед собою тільки один шлях, правда, підготовлюваний уже довший час, однаке тільки як резерва, як евентуальний рятунок в останній скруті, – підданство московському цареві. Таким способом, із виснаження обох ворожих партій і з невміння чи неможливості знайти раціональну розв'язку польсько-українського конфлікту повстал Переяславський трактат і основна переміна політичної системи у східній Європі”²⁶⁹. Така оцінка вченого, вочевидь, ґрунтувалася на його історичних поглядах про виняткову роль західноєвропейської культурно-історичної експансії та церковної унії в історії України²⁷⁰. Відтак, С. Томашівський вважав, що українсько-московська злука не тільки змінила політичний баланс у Східній Європі, але фактично відрізала Україну від культурних основ класичної цивілізації, яка походить із Заходу, а на українські землі потрапляла головним чином через Польщу.

Інший видатний історик, автор численних праць з історії Хмельниччини, Іван Крип'якевич у загальних рисах окреслив своє ставлення до українсько-московської угоди 1654 р. ще в ранніх працях. Хоч І. Крип'якевич не брав участі у дискусіях щодо історико-правничого визначення договору, однак учений, подібно до М. Грушевського, вважав, що Переяслав слід розглядати як невдалу політичну акцію Б. Хмельницького: “Богдан подав перший руку москалеві, але як побачив свою помилку, то перший покинув шкідливу дружбу і всі зусилля обернув на се, щоби відірвати Україну від Московщини”²⁷¹. Аналогічні оцінки він подає і в іншій розвідці, написаній у 1911 р., але опублікованій “Українським істориком” у 1969 р. вже після його смерті, де підкреслює, що “Хмельницький і старшина вважали союз з Москвою тільки хвилевою злukoю на час війни, не віковічною унією”²⁷².

У 20-ті роки І. Крип'якевич неодноразово згадує українсько-московський договір у “Студіях над державою Богдана Хмельницького”, але не

²⁶⁹ Там само. – С. 533.

²⁷⁰ Див.: Томашівський С. Схід і Захід: Історично-політичний нарис // Політика. – Львів, 1926. – 5 січ. – № 1. – С. 10; його ж. Додаток Б. Церковна унія і українська національна ідея // Його ж. Про ідеї героя і політику: Відкритий лист до В. Липинського з додатками. – Львів, 1929. – С. 63; його ж. Вступ до історії церкви на Україні // Записки Чина Св. Василія Великого. – Жовква, 1932. – Т. 4. – Вип. 1/2. – С. 2. Про історичні та політичні погляди Томашівського див. докладніше: Потульницький В. Чи все щастя в соборності? // Старожитності. – 1994. – № 5/6. – С. 6–9; 1995. – № 3/4. – С. 10–12; Халак Н. В. Наукова спадщина і громадсько-політична діяльність Степана Томашівського: Автoreф. дис. ... к. іст. н.: 07.00.06 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 1999. – 20 с.

²⁷¹ Крип'якевич І. Русь-Україна і Московщина (Змагання України до визволення з московської неволі від часів Хмельницького) // Календар Українського Народного Союзу на 1914. – Б. м. [США], 1914. – С. 130.

²⁷² Його ж. Богдан Хмельницький і Москва (В Шевченкові роковини) // Український історик (далі – УІ). – 1969. – № 1/3. – С. 142.

подає широких узагальнень. Натомість він обмежується зауваженнями про досить загальний характер Переяславської ради, відзначає її церемоніальний бік²⁷³. Подібним чином українсько-московська угода представлена і в його науково-популярних працях 20 – 30-х років²⁷⁴.

Докладніша оцінка та інтерпретація Переяславського акту репрезентована у синтетичному нарисі І. Крип'якевича “Історія України”, підготовленому в 1938 р. та двічі виданому в діаспорі (Мюнхен, 1949; Нью-Йорк, 1971), а за часів незалежності перевиданому в Україні. У цій студії автор стисло зупиняється на передумовах, що призвели до укладання цієї угоди, відзначає різницю у політичній культурі українців та росіян²⁷⁵. “Союз з Москвою вийшов із тверезих, реальних міркувань української політики. В основі його не було ніяких ознак сентименту”, – підкреслює Крип'якевич²⁷⁶. Відтак у Переяславській угоді вчений вбачає політичний захід Б. Хмельницького під час складних військових змагань з Польщею. “Як при всіх давніших політичних комбінаціях, – стверджує історик, – так і тепер він (Богдан Хмельницький. – О. Я.) не рахувався з накиненими зобов’язаннями, а йшов своїм власним шляхом, до скріплення своєї влади і держави. Союз з Москвою означав повний розрив з Польщею. Українська політика остаточно видобулася з-під впливу польських традицій і могла йти до власної мети”²⁷⁷.

У наведеній цитаті Івана Крип'якевича відчуваються інтелектуальні впливи Вячеслава Липинського, зокрема його теза про необхідність Переяславського акту для емансипації від Речі Посполитої. Отже, принадлежність І. Крип'якевича до державницького напряму української історіографії 20 – 30-х років ХХ ст. спричинилася до певної еволюції його поглядів порівняно з дореволюційними часами. Відтепер Переяславська угода видавалася вченому не як нерозважливий дипломатичний крок Б. Хмельницького, а радше як вмотивований обставинами політичний захід гетьмана в контексті розбудови козацької державності. Проте ця еволюція історика в жодному разі не

²⁷³ Його ж. Студії над державою Богдана Хмельницького: I. Рада; II. Генеральна старшина // ЗНТШ. – Львів, 1925. – Т. 139/140. – С. 70; його ж. Студії над державою Богдана Хмельницького: VII. Військо; VIII. Каталог полковників 1648–1657 pp.; IX. Держава Богдана Хмельницького (загальні уваги) // Там само. – Львів, 1931. – Т. 151. – С. 144.

²⁷⁴ Див., наприклад: Його ж. Побут: Доба перемін: 13. Козацька держава // Історія української культури / За ред. І. Крип'якевича. – К., 1994. – С. 155.

²⁷⁵ Крип'якевич І. Історія України / Упор., прим. та ком. Б. З. Якимовича; відп. ред. Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович; передм. Я. Р. Дацкевича. – 2-е вид., переробл. і доп. – Львів, 1992. – С. 193. Бібліографічна інформація про друге видання цієї праці І. Крип'якевича значиться серед її вихідних даних, хоча у передмові Я. Дацкевича згадується про два діаспорні видання (1949, 1971). Див.: Дацкевич Я. Іван Крип'якевич – історик України // Крип'якевич І. Історія України. – С. 20.

²⁷⁶ Там само. – С. 193.

²⁷⁷ Там само. – С. 194.

означала докорінної зміни поглядів І. Крип'якевича на Хмельниччину. Вчений і в міжвоєнну добу залишався дослідником, схильним до позитивістської методології досліджень, хоча й не був позбавлений неокантіанських впливів, мав неабиякі зацікавлення у сфері культурної історії і міцно тримався фактографічної основи в науково-історичних реконструкціях. Тож у випадку з оцінками Хмельниччини та українсько-московського договору І. Крип'якевич був досить обережний, незважаючи на те, що з доби національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. у його творах широко побутує державницька термінологія²⁷⁸.

Тема Переяслава активно висвітлювалася і в систематичних курсах з української історії, зокрема в багатотомній “Історії України-Русі” М. Грушевського. Останній присвятив чимало уваги Переяславському акту та перебігу політичних подій навколо нього²⁷⁹. М. Грушевський дуже докладно відтворює обставини, умови, і, зрештою, сам переговорний процес, зокрема подає численні джерелознавчі та історіографічні екскурси тощо. При цьому історик підкреслює, що релігійні заяви, які демонстрували обидві сторони, були призначені для того, щоб показати релігійну солідарність українців і росіян, тобто довести до широкого загалу офіційну мотивацію Переяславського акту²⁸⁰. Помітне місце автор відводить і висвітленню опозиції цьому договору з українського боку. Взагалі реконструкція історії укладання Переяславської угоди в систематичному курсі М. Грушевського вочевидь є найповнішою в українській історіографії того часу.

Однак, незважаючи на таке масштабне відтворення, яке, здавалося б, мало привести до суттєвої переоцінки багатьох аспектів українсько-московської угоди, вчений у цілому тримався своїх попередніх поглядів. Він, як і раніше, вважав, що сутність договору між сторонами ґрунтувалася на усній домовленості Богдана Хмельницького з московськими послами. Причому М. Грушевський досить виразно підкреслює послідовність та спадкоємність своїх поглядів: “В своїм аналізі Переяславського акту, зробленім десять літ тому, – зазначає вчений, – я вказав, що гетьман вважав для себе їй війська обов’язковим в пізніших своїх відносинах до Москви тільки те, на що він в Переяславі з Бутурлиним договорився (“домолвили”)²⁸¹. М. Грушевський також акцентував увагу на тому, що під час переходу під протекторат козацька Україна “становила фактично самостійну державу, з своїм спеціальним устроєм”²⁸². Він знову наголошував на різниці у політичній культурі та

²⁷⁸ Дашкевич Я. Іван Крип'якевич – історик консервативно-державницької школи // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 721–724.

²⁷⁹ Грушевський М. Історія України-Русі. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 728–869.

²⁸⁰ Там само. – С. 732–733.

²⁸¹ Там само. – С. 754.

²⁸² Там само. – С. 757.

світогляді між українцями та росіянами, котра найповніше виявилася в тому, що козацька верхівка покладалася не стільки на букву договору, скільки на “реальні взаємини сил і обставин”²⁸³, вказував на помилки козацької старшини, яка злегковажила юридичними формами угоди тощо.

Щодо історико-правничої оцінки цього акту, то історик практично повністю повторив свою формулу, згідно з якою двосторонні відносини були “найближчими до васальства”²⁸⁴. Взагалі, більшість оцінок М. Грушевського перегукувалися з його думками, висловленими в попередніх працях. Деяка новація помітна лише в кількох пунктах. Учений став категорично ішим в оцінці статей Б. Хмельницького в редакції 1659 р. Він і раніше піддавав сумніву їхню автентичність, зокрема вважав, що вони препаровані з московського боку²⁸⁵. Проте в “Історії України-Русі” історик фактично поділяє точку зору П. Шафранова та А. Яковліва, які обстоювали думку про статті 1659 р. як фальсифікат. Утім, у даному разі вся “еволюція” поглядів звелася практично тільки до вироблення більшої категоричності у висновках.

Ще інший вплив А. Яковліва спостерігаємо у тезі М. Грушевського про аналогію щодо юридичної форми між Зборівським та Переяславським договорами²⁸⁶. Втім, у даному разі, очевидно, скоріше мав місце взаємовплив, оскільки М. Грушевський перший відзначив подібність цих правничих актів, а А. Яковлів ґрунтовно розвинув цю думку²⁸⁷. Таким чином, означені моменти, переважно, демонструють сталість поглядів М. Грушевського на Переяславську угоду, аніж їхню зміну. Незначна еволюція стосовно окремих аспектів переяславської проблематики навпаки підкреслює виняткову послідовність М. Грушевського у висвітленні цієї важливої події української та російської історії.

На відміну від Михайла Грушевського, у систематичному курсі історії України Дмитра Дорошенка, вперше виданому у Варшаві у 1932–1933 рр., Переяславському акту відведено відносно небагато місця. Почасти це зумовлено форматом та архітектонікою цієї праці, зокрема, майже інтуїтивним відчуттям стилю, збалансованості та композиції, яке притаманне Д. Дорошенкові як автору. Тож не дивно, що в цій студії не знаходимо виразного поділу матеріалу на “державні” та “недержавні” періоди, який спостерігаємо у багатьох тогочасних істориків-державників. Натомість їх заступають окремі структурно-змістовні підрозділи (по п’ятнадцять у кожному томі), в яких висвітлення політичної історії поєднується з розглядом інших пластів історичного буття (соціального, культурного, економічного та ін.)²⁸⁸. Водно-

²⁸³ Там само. – С. 759.

²⁸⁴ Там само. – С. 868.

²⁸⁵ Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 року. – С. 15–16. Див. також прим. 251.

²⁸⁶ Його ж. Історія України-Русі. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 755–756.

²⁸⁷ Про це див. вище прим. 242–243.

²⁸⁸ Дорошенко Д. І. Нарис історії України / Передм. І. О. Денисюка. – Львів, 1991. – 573 с.

час порівняно з М. Грушевським у техніці викладу Д. Дорошенка бачимо неабияку здатність до генералізації матеріалу, що, очевидно, позначилося й на висвітленні подій січня–березня 1654 р.

Подібно до В. Липинського Д. Дорошенко також виділяє автономістський період у діяльності великого гетьмана, протягом якого Б. Хмельницький не думав остаточно поривати з Польщею, а тільки намагався “примусити її поробити якнайбільші уступки українській козаччині як передовій верстві українського народу”²⁸⁹. Він наголошує, що “сепаратистські плани”, якщо й побутували в середовищі Богдана Хмельницького, все ж не могли бути ще реалізованими з огляду на суспільні передумови. Тому тільки в ході затяжної та кривавої війни з Польською Кореною відбулася консолідація козацтва та прилучення до нього української шляхти, яка, власне, і репрезентувала державні ідеали. “Однаке відріватися від Польщі і заснувати свою власну державу здавалося Хмельницькому та його товаришам за річ неможливу без чужої допомоги”, – відзначає автор²⁹⁰. Зауважимо, що така інтерпретація передумов Переяславського акту є по суті спрощеним викладом квінтесенції відомих думок Липинського в “Україні на переломі”.

Щодо перебігу договірного процесу, то Д. Дорошенко обмежується досить лаконічним викладом, зокрема, звертає увагу на факти опозиції до українсько-московської угоди, відзначає, що сторони вкладали в цей акт “настільки різний зміст і кожна розуміла його настільки по-своєму, що й досі історична наука не може прийти до скільки-небудь одностайних поглядів, як кваліфікувати відносини, які цей договір мав утворити і які утворилися в дійсності”²⁹¹. Принагідно вчений подає коротку історіографію цього питання.

Загальна оцінка договору, репрезентована у “Нарисі...”, повністю солідаризується з підходами В. Липинського, на якого автор неодноразово покликається. Як і останній, Д. Дорошенко вважав, що для гетьмана та старшини це була смілива і тимчасова комбінація, що мала за мету остаточну сепарацію від Польщі. Натомість московська сторона прагнула обернути протекторат в інкорпорацію, спираючись як на правничу казуїстику, так і на суспільний антагонізм, що побутував на українських землях серед різних верств населення²⁹². Таким чином, погляди Д. Дорошенка на Переяславську проблематику майже повністю витримані в дусі ідей В. Липинського, але подані все-таки у виваженній формі без надмірної категоричності та безапеляційності, які досить помітні в “Україні на переломі”.

Своєрідною етапною, знаковою працею з дослідження цієї теми для української історичної науки першої третини ХХ ст. стала відома студія

²⁸⁹ Там само. – С. 264.

²⁹⁰ Там само. – С. 265.

²⁹¹ Там само. – С. 269.

²⁹² Там само. – С. 271.

А. Яковліва “Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках”. Вона була видана як 19-й том “Праць Українського Наукового Інституту у Варшаві”²⁹³. Зауважимо, що перший розділ цієї студії²⁹⁴, присвячений Переяславському акту 1654 р., був дещо переробленим варіантом авторської розвідки 1927 р.²⁹⁵ Утім, праця А. Яковліва цікава, насамперед, своїми вступними узагальненнями над станом досліджень цієї теми та авторськими спостереженнями стосовно українсько-московських відносин протягом XVII–XVIII ст.

А. Яковлів підкреслює, що в результаті тривалих студій над історією та передисторією Переяслава в українській історіографії утверджився погляд на “акт 1654 р., як на дійсний довобічний договір (розвівка А. Яковліва. – О. Я.) між двома рівноправними сторонами, на підставі якого було встановлено протекторат московського царя над Українською державою та військовий союз України й Московщини”²⁹⁶. Зазначена авторська сентенція досить добре відображає одне з найголовніших та загальновизнаних уявлень, яке домінувало в українській історичній науці того часу.

На думку вченого, про рівноправний характер Переяславського договору свідчить і той факт, що зовнішня незалежність України була обмежена незначною мірою, а внутрішня автономія, зокрема законодавство, судочинство, військові та фінансові справи, господарське і адміністративне управління повністю залишилося в компетенції гетьмана та козацької старшини. Водночас А. Яковлів розглядає угоду 1654 р. з перспективи XVII–XVIII ст. Він акцентує свою увагу на тому, що “...Москва вважала за необхідне укладати новий договір із кожним новим гетьманом”²⁹⁷. Отже, “юридична природа” цього акту зазнавала постійних колізій, оскільки при “кожній зміні особи гетьмана, що персоніфікував Українську державу, договір 1654 р. втрачав (розвівка А. Яковліва. – О. Я.) одну з договірних сторін – Україну, а тим самим і свою правну силу”²⁹⁸. Відтак необхідність для кожного новообраних гетьмана проголошувати та ухвалювати угоду 1654 р. на Генеральній раді, зокрема затверджувати її присягою, а також додавати нові договірні статті та на вимогу Москви вносити зміни в існуючі, їх склало основу механізму поступового демонтажу переяславських умов царською владою. “Безупинно протягом сотні років Москва підкопувала підвалини договору 1654 р., – зазначає історик, – аж поки остаточно його знищила, а

²⁹³ Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – Варшава, 1934. – 175 с. [= Праці Українського Наукового Інституту. – Т. 19. – Серія правнича. – Кн. 3.]

²⁹⁴ Там само. – С. 8–52.

²⁹⁵ Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. – С. 580–615.

²⁹⁶ Його ж. Вступні уваги // Його ж. Українсько-московські договори... – С. 3.

²⁹⁷ Там само. – С. 4.

²⁹⁸ Там само.

разом із ним і автономію Української держави”²⁹⁹. Дещо змінилися погляди А. Яковліва на проблему присяги московських послів у Переяславі. Якщо у розвідці 1927 р. вчений вважав, що “московські посли обмежилися обіцянками на словах”³⁰⁰, то у 1934 р. він дотримувався думки про їхню особисту присягу за себе персонально, що було замовчано в статейному списку, але розглядалося старшиною як “акт, рівнозначний присязі за царя”³⁰¹.

Погляди А. Яковліва, викладені у цій студії, значною мірою віддзеркалювали найголовніші тенденції в розробці переяславської теми, що склалися в українській історичній науці на початку 30-х років. На часі постали нові напрямки й тотальні ідеологічні впливи, з перспективи яких науковий добор учених 20 – 30-х років став своєрідним рубежем як щодо Переяславського акту, так і загального стану історичної науки взагалі.

Отже, українська історіографія протягом першої третини ХХ ст. розвивалася під могутнім впливом соціокультурних умов та обставин. Піднесення революційного та національного-визвольного руху, останні реформаторські спроби відповісти на модернізаційні виклики, кинуті Російської імперії на початку ХХ ст., світова війна, швидкоплинна політизація суспільного життя, врешті-решт революція та визвольні змагання 1917–1920 рр. сформували новітні інтелектуальні запити до української науки, що призвело до актуалізації низки проблем, пов’язаних з Переяславським актом та його історико-правникою оцінкою. Відтепер зазначена проблематика побутувала не тільки у власне академічній сфері, а й перемістилася у царину політичних інтересів. Відтак, новий образ Переяслава у національній історіографії кінця XIX – першої третини ХХ ст. постав у контексті й на тлі історико-юридичних досліджень щодо формального стану та реальних взаємовідносин України і Московщини, які винikли після 1654 р. До 1917 р. ініціатива у висуненні та розробці нових підходів щодо визначення “юридичної природи” Переяславського акту в більшості випадків належала російським ученим-правникам. Утім, вона спричинялася до оперативних і конструктивних реакцій українських істориків, чиї концепції на початку 20-х років стали домінувати в опрацюванні переяславської теми. Вагомим досягненням української науки цього періоду стало остаточне утвердження ідеї про рівноправний характер цієї угоди між двома державами, яку поділяла переважна більшість дослідників, незважаючи на доволі розмаїту варіативність підходів стосовно історико-юридичного визначення договору (реальна унія (О. Попов), васалітет (М. Слабченко), найближча форма до васалітету (М. Грушевський), мілітарний союз, забезпечений протекторатом (В. Липинський), персональна унія (Р. Лащенко), номінальний васалітет (А. Яковлів) та ін.). Упродовж окресленого часу загальновизнаною в українській науці стала й теза про

²⁹⁹ Там само. – С. 6.

³⁰⁰ Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. – С. 586.

³⁰¹ Яковлів А. Українсько-московські договори... – С. 16.

фальсифікацію статей Б. Хмельницького у редакції 1659 р. У проблемному відношенні спостерігається як розширення тематичних ліній, так і поглиблена студіювання окремих аспектів з історії укладання Переяславської угоди (формальна юридична оцінка договору та реальне становище Гетьманщини, мотивація та наміри сторін, політична культура та світогляд українців і росіян як чинник переговорного процесу, змістовне наповнення, актова структура та правниче значення угоди, її фактична реалізація, Зборівський предикент і його вплив на форму цього акту, висвітлення та критика московської теорії "воссоединення" та низка ін.). Окремої ваги набувають історіографічний та джерелознавчий аспекти проблеми. Зокрема, з'являються спеціальні історіографічні розвідки В. Пічети та М. Грушевського, чільне місце історії питання відводиться у студіях Р. Лащенка, Д. Дорошенка, А. Яковліва та ін. Okрім того, переяславська проблематика розробляється переважно в межах спеціальних розвідок та праць. Систематичні нариси з історії України відтепер здебільшого лише відображають загальний стан вивчення цієї теми. З'являються оригінальні та цікаві підходи з цієї проблематики: переяславська легенда (В. Липинського), концепція двох редакцій одного договору (В. Гарасимчука) тощо. Методологічний та теоретичний спектр, на основі якого виник новий образ Переяслава, також виділяється надзвичайним багатством канонів і зasad (позитивізм, неокантіанство, класичні соціологічні теорії початку ХХ ст., культурна історія, скептично-релятивістська філософія історії та ін.). Водночас 20 – 30-ті роки ХХ ст. вирізняються поширенням державницького напряму в українській інтелектуальній історії, з притаманною йому західноєвропейською культурно-історичною орієнтацією. В цей час у працях ряду вчених прослідовується активне використання здобутків європейської думки та методологічного інструментарію для обґрунтування самоцінності ідеї національної державності, пояснення чергування "державних" та "недержавних" періодів, контрастного висвітлення та контролерсійної інтерпретації різних чинників історичного процесу (географічних, природничих, політичних, етнічних, соціокультурних, психологічних) стосовно виникнення, функціонування та руйнації державних організацій. Останні були презентовані переважно у формі дихотомічних протиставлень: народ (народні маси) – аристократія (провідна верства), егалітаризм – елітаризм, Схід – Захід, римо-католицький – візантійсько-православний світи, хліборобська – кочова культури, Наддніпрянщина – Галичина, низове козацтво – українська шляхта та ін. Відтак, Переяславський акт розглядається і оцінюється деякими істориками (В. Липинський, С. Томашівський, В. Гарасимчук та ін.) з перспективи загальноєвропейської культурно-історичної традиції в контексті державної організації козацтва, альтернативних варіантів у межах різних цивілізаційних комплексів тощо.

Такий образ Переяслава побутував в українській історичній думці до початку 30-х років ХХ ст. попри відмінні соціокультурні умови та обставини,

в яких перебували вчені по різні боки державних кордонів. З погромом академічних інституцій ВУАН, впровадженням практики масштабних репресій супроти наукової інтелігенції і тотального ідеологічного диктату шляхи української історіографії на еміграції і на теренах Радянської України надовго розійшлися. Відтак, дослідницькі підходи стосовно Переяслава дедалі більше зазнають ідеологічної еrozії та підпорядковуються міркуванням політичної доцільності.

* * *

Упродовж 30-х років інтелектуальний зв'язок з попередньою історіографією рішуче уривається. Впроваджуються нові підходи та концепції в руслі марксистсько-ленінських догматів (формаційний поділ історичного процесу, класова боротьба, примат економічного детермінізму та ін.). Протягом досить стислого терміну витворюється первісний варіант радянського образу Переяслава.

Характерною рисою тогочасних досліджень стає примітивізм та надмірна схематизація, уникнення потенційно небезпечних тем. Показовою у цьому плані є стаття Абрама Барабоя³⁰², яка стала своєрідною квінтесенцією його дисертаційного дослідження³⁰³.

Автор розвідки практично повністю обминає проблеми історико-юридичного визначення договору, рівноправний характер цього акту, фактичну реалізацію Переяславських домовленостей тощо. Натомість подається ретроспективний огляд української історії XVI – першої половини XVII ст., в якому акцентується увага на національно-релігійному та соціально-економічному гнобленні українського населення з боку Польської Корони, на давніх зв'язках з Росією, котрі утворюють позитивну аргументацію для обґрунтування необхідності приєднання до централізованої Російської держави. А. Барабой формулює причини приєднання до Росії у трьох пунктах: 1) сталі економічні зв'язки; 2) спільність релігії; 3) тривала російсько-українська культурна взаємодія³⁰⁴.

Водночас проблема наслідків Переяславської злуки для українського народу зазнає докорінної метаморфози. Відтепер домінуючу роль відіграють позитивні аспекти і лише на другому плані згадуються деякі негативні (кріз посницька експлуатація, колоніальна залежність та ін.). Зокрема, у названій статті позитивні наслідки оцінюються вченим наступним чином: “Найважливішим результатом приєднання до Росії є та обставина, що Україна

³⁰² Барабой А. З. К вопросу о присоединении Украины к России в 1654 г. // Историк-марксист. – 1939. – № 2. – С. 87–111.

³⁰³ Його ж. О причинах присоединения Украины к России в 1654 г.: Дис. ... к. ист. н. / Киевский университет. – К., 1939. – 132 с. (машинопис).

³⁰⁴ Барабой А. З. К вопросу о присоединении Украины к России... – С. 105.

включилася в централізовану державу. Політична централізація є могутнім рушієм економічного та культурного поступу. Приєднання України до Росії зумовило подальшу спільність історичного процесу обох народів. А ця спільність історичного процесу через ряд історичних випробувань призвела до перемоги Великої соціалістичної революції (розвівка А. Барабоя. – О. Я.) і в Росії, і на Україні, до побудови соціалістичного суспільства і створення могутнього багатонаціонального Союзу Радянських Соціалістичних Республік, основою котрого є непорушна дружба та братерство народів”³⁰⁵. Щодо негативних наслідків, то останні зумовлені соціальною природою царської Росії і розглядаються як “менше зло” порівняно з турецькою чи польською альтернативами, які цілковито відкидаються. “Тверезий розбір конкретної історичної обстановки середини XVII ст., – зазначає автор, – дає тверду підставу для тези, що приєднання України до Росії в XVII ст. було для України найменшим злом (розвівка А. Барабоя. – О. Я.)”³⁰⁶.

Порівняно з розвідкою Абрама Барабоя стаття Івана Бойка виглядає виваженнішою, хоча й не позбавленою тогочасних ідеологічних кліш³⁰⁷. Насамперед історик подає відносно докладні відомості про історіографію питання, хоча й різко критикує та осуджує погляди українських і російських учених³⁰⁸. Утім, вже навіть сама згадка в ті часи імен М. Грушевського, В. Липинського та інших науковців, а тим більше виклад у завуальованому вигляді їхніх підходів вочевидь було небезпечною справою для автора статті. Позитивна аргументація необхідності Переяславського договору в І. Бойка складається з традиційного набору доказів: спільна оборона від польсько-католицької та турецько-татарсько-мусульманської загрози, приєднання України до складу централізованої монархії, що забезпечила економічний поступ тощо³⁰⁹. Поміркованіше історик розглядає і наслідки приєднання: “...Україна майже три чверті віку фактично була залежною країною з незначними рисами колоніальності, – пише І. Бойко, – а наслідком цього був значний розвиток української національної культури, створення передумов для завершення процесу формування української нації”³¹⁰. Причому вчений підкреслює, що козацька старшина і після включення до складу Росії мала “надзвичайно широкі права внутрішнього самоврядування, включно до системи виборних органів влади зверху донизу, хоч це й розходилося з основами

³⁰⁵ Там само. – С. 108.

³⁰⁶ Там само. – С. 109.

³⁰⁷ Бойко І. Д. До питання про приєднання України до Росії // Учені записки Харківського державного університету. – Харків, 1939. – Кн. 15: Труди істор. ф-ту. – № 1. – С. 27–39.

³⁰⁸ Там само. – С. 27–29.

³⁰⁹ Там само. – С. 36.

³¹⁰ Там само. – С. 37.

політики Московської централізованої монархії...”³¹¹ Зауважимо, що такий авторський підхід, хоч і у вельми куцому вигляді, але все ж таки показує реальне становище, що склалося після Переяславського акту. Зрештою, І. Бойко наголошує і на негативних наслідках українсько-московського договору: “Маючи на увазі усі ці позитивні моменти, які випливали зі з’єднання народів, не слід, проте, забувати, що залежність України від Росії протягом дальнього історичного розвитку перейшла в цілковиту колоніальність”, – підкреслює історик³¹².

Подібних підходів у межах офіційних ідеологічних вимог дотримувався і М. Петровський, який порушував переяславську проблематику в своїй студії 1940 р.³¹³ та в брошури 1941 р.³¹⁴ Його аргументація щодо необхідності укладання українсько-московської угоди ґрунтувалася на викладі передігу подій Визвольної війни, яку вів Б. Хмельницький проти Речі Посполитої, та зовнішньополітичних обставинах, в яких опинилася Гетьманщина напередодні 1654 р. На відміну від інших дослідників, М. Петровський подає свій підхід до проблеми історико-правничої оцінки Переяславської злуки: “В юридичному відношенні Україна була приєднана до Росії на умовах феодальної васальної залежності. Українська держава стала васально залежною від російського царя”, – відзначає вчений³¹⁵.

Загальна оцінка М. Петровського наслідків Переяславського договору досить стримана для тогочасної радянської історіографії, хоча й витримана у відповідному ідеологічному сенсі. “Царський уряд пригноблював широкі маси населення Росії, провадив колоніальну політику щодо підкорених народів, – пише історик. – Таку ж колоніальну політику провадив російський царизм на Україні. Перебування України під владою царизму було для українського народу меншим злом у порівнянні з небезпекою поглинення панською Польщею і султанською Туреччиною, що загрожувало б і самому існуванню українського народу. Приєднання України до Росії відповідало історичним прағненням українського народу до об’єднання з народом російським”³¹⁶.

Таким чином, упродовж досить стислого терміну витворюється первісний варіант радянського образу Переяслава: приєднання до Російської держави як “меншого зла” порівняно з польсько-шляхетською або турецько-татарською альтернативами. Позитивна аргументація, яка обґруntовувала необхідність

³¹¹ Там само. – С. 36.

³¹² Там само. – С. 37.

³¹³ Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654 рр.) – К., 1940. – 268 с. [= Нариси з історії України. – Вип. 4.]

³¹⁴ Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654 рр.). – К., 1941. – 31 с. – (Додаток до журналу “Більшовик України”. – № 5).

³¹⁵ Там само. – С. 29.

³¹⁶ Там само.

цього акту, була вкрай обмежена. Одночасно відбувається істотна переоцінка наслідків Переяславської злуки, які висвітлюються й тлумачаться здебільшого в позитивному ключі. Слід особливо підкреслити, що цей образ Переяслава постав під нечуваним ідеологічним тиском та партійним диктатом і в жодному разі не може вважатися провиною тогочасних українських істориків, котрі працювали під постійною загрозою арештів, репресій, переслідувань, загрози звільнення, зрештою просто фізичного знищення.

Такий образ українсько-московської злуки з незначними варіаціями проіснував у радянській історичній науці до середини 40-х років, коли з'явилися перші ідеологічні передвісники концепції “воссоєдинення”. Анексовані СРСР у 1939 р. і після Другої світової війни території були проголошені визволеними від іноземних загарбників та “воссоєдненними” з землями співвітчизників (українців, білорусів і т. п.) у межах спільної радянської Батьківщини. Відтак, розпочалися пошуки історичного прецеденту “воссоєдинення”, який віднайшли у Переяславському акті 1654 р. Потужна ідеологічна кампанія у повоєнні 40-ві роки стала предтечею нової офіційної теорії в історичній та суспільно-політичній думці³¹⁷. У 1954 р. з'явилися сумнозвісні тези ЦК КПРС, проголошені до 300-ліття договору, які остаточно встановили новітні ідеологічні орієнтири.

“Тези...” впроваджували нову та єдину для радянських істориків формулу тлумачення українсько-московського договору як акту “воссоєдинення” двох народів. Концепція приєднання до Росії як “меншого зла” залишилися в минулому. Натомість Переяславський акт розглядався як “закономірний результат всієї попередньої історії двох великих братських слов'янських народів”³¹⁸. Українська історія від часів монголо-татарської навали до 1654 р. відтепер висвітлювалася крізь призму боротьби за “воз’єднання” як історичної необхідності звільнитися від гноблення шляхетської Польщі та загрози поглинання султанською Туреччиною³¹⁹. Більше того, саме Переяславська рада інтерпретувалася як логічний підсумок “всенародної боротьби за воз’єднання”³²⁰. Щодо Гетьманщини, то в “Тезах...” в цілому визнавався “процес створення української державності”, але водночас підкреслювалася неможливість її життєвості поза “об’єднанням з великим російським народом”³²¹. Відтак, за влучним висловом Олександра Оглоблина, в українській радянській історіографії стала панувати “нова звичайна схема”³²².

³¹⁷ Яковенко Н. Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії // Дух і літера. – К., 1998. – № 3/4. – С. 119–120.

³¹⁸ Тезисы о 300-летии воссоединения Украины с Россией (1654–1954 гг.). Одобрены ЦК КПСС. – М., 1954. – С. 5.

³¹⁹ Там само. – С. 7.

³²⁰ Там само. – С. 10.

³²¹ Там само. – С. 8.

³²² Оглоблин О. Думки про сучасну українську совєтську історіографію. – Нью-Йорк, 1963. – С. 52.

Публікація “Тез...” та відповідна партійна пропагандистська кампанія спричинилися до появи величезної хвилі наукових та науково-популярних праць, присвячених 300-літнім роковинам Переяславської ради³²³. Всі вони були виконані за єдиним ідеологічним каноном і у переважній більшості випадків не мали цікавих новацій. Лише у деяких працях можна віднайти добротну фактографічну основу та окремі дослідницькі підходи, які певною мірою відрізнялися від аксіоматичних положень, сформульованих у “Тезах...”.

Проблемний спектр науково-історичних студій першої половини 50-х років був дуже спрощеним, навіть порівняно з працями 30 – початку 40-х років. Зокрема, думка про колоніальну залежність українських земель від Російської імперії як один з негативних наслідків Переяславського акту, яку спостерігаємо у довоєнних роботах, майже повністю зникає, оскільки не дуже вписується в концепцію “воссоединения”. Тільки окремі автори у препарованому вигляді відзначають, що з поширенням царської влади “політика царизму на Україні після возз’єднання мала колонізаторський характер”³²⁴. Однак переважна більшість істориків обмежується загальними заувагами про “феодальну експлуатацію”, “кріпосницькі відносини” і т. п. щодо позитивних наслідків “українсько-російського возз’єднання”, то вони істотно розширяються і охоплюють майже всі сфери тогочасного життя: суспільно-політичне, культурне, релігійне, економічне та ін. Причому сам акт возз’єднання висвітлюється як позастановий, “всенародний”, щоaprіорно суперечило марксистсько-ленінським догматам, зокрема теорії класового поділу суспільства³²⁵. Про більш-менш реальну мотивацію та наміри української і російської сторін у Переяславі в історичних студіях цього періоду практично не йдеться.

Утім, “переяславські тези”, як не дивно, спричинилися й до деяких позитивів, порівняно зі сталінськими часами, у т. ч. до видання протягом 50 – 60-х років кількох збірників документів з історії Хмельниччини.

³²³ Бойко І. Переяславська рада та її історичне значення. – К., 1953. – 59 с.; Голобуцький В. Богдан Хмельницький – великий син українського народу. – К., 1954. – 97 с.; Дядиченко В. А. Переяславська рада 1654 року та її історичне значення. – К., 1954. – 40 с.; Козаченко А. І. Борьба украинского народа против иноземных поработителей за воссоединение Украины с Россией. – М., 1954. – 296 с.; його ж. Воссоединение Украины с Россией: к 300-летию Переяславской рады. – М., 1954. – 107 с.; Мишко Д. І. Переяславська рада та її історичне значення // Вісник АН УРСР. – 1954. – № 1. – С. 12–23; Визвольна війна 1648–1654 рр. і возз’єднання України з Росією / Автор. кол. К. Г. Гуслистий, К. І. Стецок, В. А. Дядиченко та ін. – К., 1954. – 332 с.; Історичне значення возз’єднання України з Росією / Відп. ред. О. К. Касименко. – К., 1954. – 300 с.; Воссоединение Украины с Россией. 1654–1954: Сб. ст. / Редкол. І. А. Баранович и др. – М., 1954. – 440 с.; та ін.

³²⁴ Бойко І. Переяславська рада... – С. 39.

³²⁵ Там само. – С. 35; Голобуцький В. Богдан Хмельницький... – С. 82.

Останні хоча й підбиралися здебільшого тенденційно, але все ж таки розширявали джерельну базу для радянських істориків³²⁶. Зокрема, оцінюючи тритомну збірку документів “Воссоединение Украины с Россией”, відомий український історик Борис Крупницький відзначав, що вони «дають обмаль нового матеріалу для Переяслава, а коли й дають, то цей матеріал другорядного характеру і для допоміжних тем. Взагалі ризиковани твердження редакції (а таких чимало!) не підтверджуються самим матеріалом, поданим у трьох томах “Воссоединения”»³²⁷. Втім, інший історик, О. Оглоблин, уважав, що видруковані збірники документів є “капітальними виданнями”³²⁸.

Одночасно відбувається певне пожвавлення у вивчені історії Хмельниччини, зокрема виходять студії І. Крип'якевича³²⁹, Ф. Шевченка³³⁰, В. Голобуцького³³¹ та інші, які вирізняються з-поміж інших праць грунтовною джерельною базою, систематичним опрацюванням провідної проблематики та певними новаціями, які перебували на межі, окресленій партійними ідеологічними догматами.

Насамперед, слід зупинитися на монографії І. Крип'якевича, праці якого з історії Хмельниччини у міжвоєнні часи, як ми бачили, здобули неабиякую популярність. Автор, як і всі тогочасні історики в Радянській Україні, був змушений обминати низку проблем, які інтенсивно розроблялися упродовж 20 – 30-х років, та висвітлювати Переяславський акт з позицій теорії “воссоединения”. Крім того, “Богдан Хмельницький” зазнав численних цензурних вилучень та редакційних втручань³³². З огляду на це стає зрозумілим, чому в цій студії І. Крип'якевич уникає розглядати питання, пов’язані з історико-юридичним визначенням Переяславського договору. Натомість він

³²⁶ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы (К 300-летию. 1654–1954). – М., 1953. – Т. 1: 1620–1647. – 585 с.; Т. 2: 1648–1651. – 559 с.; Т. 3: 1651–1654. – 645 с.; 300-летие воссоединения Украины с Россией: Сб. документов. – Симферополь, 1954. – 168 с.; Документы Богдана Хмельницкого (1648–1657) / Упор. И. Крип'якевич, И. Бутич; відп. ред. Ф. П. Шевченко. – К., 1961. – 739 с.; Документы об освободительной войне украинского народа. 1648–1654 гг. / Сост. А. З. Барабой, И. Л. Бутич, А. Н. Катренко, Е. С. Компан. – К., 1965. – 825 с.; та ін.

³²⁷ Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920–1950) / На правах рукопису; вступ. слово Н. Полонської-Василенко. – Мюнхен, 1957. – С. 81–82.

³²⁸ Оглоблин О. Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська угода 1654 року // УІ. – 1965. – № 1/2. – С. 5.

³²⁹ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / Відп. ред. Ф. П. Шевченко. – К., 1954. – 534 с.

³³⁰ Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв’язки України з Росією в середині XVII ст. / Відп. ред. І. П. Крип'якевич. – К., 1959. – 499 с.

³³¹ Голобуцький В. А. Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1962. – 360 с.

³³² Ісаєвич Я. Передмова // Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / Відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. – 2-е вид. випр. і доп. – Львів, 1990. – С. 7–9.

обмежується заувагами, наприклад: “В якій саме юридичній формі російський уряд гадав здійснити возз’єднання, – про це є тільки загальні відомості”, “немає точних даних про те, як російський уряд ставився до устрою України, в яких формах мало здійснюватися управління Україною”³³³ і т. п. Проте вчений підкреслює, що “гетьман і старшина проектували оформлення возз’єднання у вигляді двостороннього договору”³³⁴. Слід особливо відзначити, що в своїй роботі І. Кріп’якевич неодноразово відзначає, що в процесі Визвольної війни складалися “основи української державності”³³⁵. Тим самим історик, хоча б почасти, підкреслює рівноправний характер договірних взаємин між російською та українською сторонами. Водночас він вказує на велику кількість учасників Переяславської ради³³⁶, що вочевидь суперечило його довоєнним поглядам, коли він неодноразово звертав увагу на її загальний характер³³⁷. Але поряд одразу зазначає, що присягу склали всього 284 чол.³³⁸ Згадує він і про наявність серед козацької старшини прибічників османської орієнтації, що певною мірою свідчить про ймовірну політичну альтернативність Переяславському акту³³⁹.

Дослідницькі підходи І. Кріп’якевича щодо Переяслава вплинули й на студію Федора Шевченка, який присвятив велику увагу адміністративній системі та дипломатичній службі Гетьманщини за часів Б. Хмельницького, але також вимушений був обминути питання про історико-правничу оцінку договору³⁴⁰. В його праці інколи навіть використовується термін “приєднання”, який, щоправда, пов’язується з намірами російського уряду³⁴¹. Проте фактичне становище України-Гетьманщини після Переяславської угоди І. Кріп’якевич, Ф. Шевченко, В. Голобуцький одностайно оцінюють як автономію у складі Російської держави, котра поступово обмежувалася централізаторською політикою царського уряду³⁴².

Зауважимо, що означені підходи побутували й у деяких працях інших істориків, зокрема у відомій статті І. Бойка³⁴³. Наприклад, автор цієї розвідки

³³³ Кріп’якевич І. П. Богдан Хмельницький. – [1-е вид.] – С. 451.

³³⁴ Там само. – С. 452.

³³⁵ Там само. – С. 335, 339.

³³⁶ Там само. – С. 456.

³³⁷ Кріп’якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького: І. Рада; ІІ. Генеральна старшина // ЗНТШ. – Т. 139/140. – С. 70.

³³⁸ Його ж. Богдан Хмельницький. – [1-е вид.] – С. 456.

³³⁹ Там само. – С. 459.

³⁴⁰ Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв’язки... – С. 496.

³⁴¹ Там само. – С. 478.

³⁴² Кріп’якевич І. П. Богдан Хмельницький. – [1-е вид.] – С. 485; Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв’язки... – С. 499; Голобуцький В. А. Дипломатическая история Освободительной войны... – С. 350.

³⁴³ Бойко І. Д. До питання про державність українського народу в період феодалізму // УЛЖ. – 1968. – № 8. – С. 27–38.

стверджував, що “входження України до складу Російської держави, згідно рішенню Переяславської Ради 8 січня 1654 р., поклало новий етап у розвитку української національної державності. Всі органи влади, що створилися в ході Визвольної війни, залишилися і продовжували виконувати всі належні їм державні функції – внутрішні і зовнішні. Українська національна державність у роки Визвольної війни є незаперечним фактом”³⁴⁴. Слід відзначити, що, як і в розвідці 1939 р., І. Бойко висвітлює дискусію навколо проблеми історико-юридичної оцінки Переяславської угоди³⁴⁵. Крім того, він акцентує увагу на двосторонньому характері договору, спираючись на неодноразове визнання цього акту російським урядом. Взагалі, порівнюючи погляди І. Бойка наприкінці 60-х років з його підходами у 1939 р., варто визнати, що вони стали навіть радикальнішими і послідовнішими щодо висвітлення та оцінки Переяславської угоди та козацької державності³⁴⁶.

У більш категоричному та відкритому вигляді питання про реальний характер Переяславського акту сформульовані у публіцистичному творі М. Брайчевського, який протягом кількох років циркулював у СРСР в самвидаві і, зрештою, був видрукуваний за кордоном³⁴⁷.

Вочевидь, в умовах тоталітарного контролю зазначені дослідницькі підходи подавали максимум можливого, що можна було зробити українським вченим. Оприлюднені нещодавно матеріали приватного листування між І. Крип'якевичем та Ф. Шевченком висвітлюють атмосферу потужного адміністративно-психологічного тиску та всеохоплюючого примітивного критицизму, в якій працювали тогодасні дослідники³⁴⁸. Недарма О. Оглоблин зазначав, що студії І. Крип'якевича та Ф. Шевченка вийшли за межі “офіційної советської схеми”³⁴⁹, а деякі історики з діаспори навіть уважали цих учених засновниками “реставраційного напряму” в українській радянській історіографії³⁵⁰. “У менш суверому політичному кліматі після 1956 р.

³⁴⁴ Там само. – С. 32.

³⁴⁵ Там само. – С. 33–34.

³⁴⁶ Див. докладніше про висвітлення проблем української державності в радянській історіографії 50–80-х років ХХ ст.: Пивовар С. Соціальні аспекти української державності в радянській історіографії: між ідеологією та науковою // Історія та історіографія в Європі. – К., 2003. – Вип. 1/2. – С. 125–137.

³⁴⁷ Брайчевський М. Ю. Приєднання чи возз’єднання? Критичні зауваги з приводу однієї концепції. – Торонто, 1972. – 66 с. Див. також: Ісаєвич Я. Д. “Приєднання чи возз’єднання?” М. Брайчевського – переломна подія в українській історіографії // Старожитності Русі-України: Зб. наук. пр. – К., 1994. – С. 242–249.

³⁴⁸ Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича з Федором Шевченком // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 500–547.

³⁴⁹ Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. – С. 54.

³⁵⁰ Винар Л. “Український історик” і сучасний стан української історичної науки. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1980. – С. 6.

“реформістські” історики, серед яких найвизначнішим був Федір Шевченко, не могли піти так далеко, щоб побудувати альтернативну схему національної історії, яка виключала б Україну з історії СРСР, – відзначає Степан Величенко. – Проте вони мали можливість інтерпретувати “Тези...” скоріше в широкому, ніж вузькому сенсі. Як наслідок, до 1972 р. публікації, які обговорювали замовчувані раніше проблеми та не наголошували на темах “возз’єднання” та російської зверхності, допомагали читачам відчути зміну акцентів, з якими висвітлювалися українські національні особливості в рамках офіційного радянського нараториву³⁵¹.

На початку 70-х років обнадійливі тенденції в українській радянській історичній науці були обірвані черговим погромом національної інтелігенції, новою кампанією супроти “націоналістичних елементів” в академічних інституціях та посиленням цензурних утисків. Відтак розробка переяславської проблематики практично завмерла на рівні 60-х років, оскільки будь-які відхилення від духу й літери “Тез...” стали досить небезпечними для учених та могли бути розіценіні як прояви “буржуазного націоналізму”.

Чергова хвиля наукових і науково-популярних публікацій наприкінці 70 – першій половині 80-х років, до якої спричинилася партійна постанова 1978 р. “Про підготовку до святкування 325-річчя возз’єднання України з Росією”, не привела до істотних зрушень в опрацюванні переяславської теми. У студіях 70 – 80-х років вона хоча й порушувалася, наприклад, у джерелознавчому аспекті³⁵², але здебільшого висвітлювалася та оцінювалася в традиційному ідеологічному дусі³⁵³. Таким чином, офіційний радянський образ Переяслава “як акту возз’єднання двох братніх народів” проіснував до кінця 80 – початку 90-х років ХХ ст.

* * *

Паралельно з радянським образом побутував і інший образ Переяслава – на теренах української зарубіжної історіографії. Альтернативні уявлення формувалися в контексті інтелектуальних традицій української науки

³⁵¹ Величенко С. Суперечливі схеми національної історії: російські та українські інтерпретації власної минувшини // Схід–Захід: Історико-культурологічний зб. – Харків, 2002. – Вип. 5. – С. 34.

³⁵² Кучерюк Н. Ф. Мартовские статьи как источник по истории воссоединения Украины с Россией // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1975. – Вып. 2. – С. 138–152; його ж. Джерела про російсько-українські політичні зв’язки в роки Визвольної війни українського народу (1648–1654). – Львів, 1980. – С. 134–148; та ін.

³⁵³ Див. огляди з радянської історіографії питання: Гапусенко І. М. Визвольна війна українського народу 1648–1654 рр. та возз’єднання України з Росією в українській радянській історіографії // УДК. – 1968. – № 12. – С. 130–132; Историография истории Украинской ССР / Отв. ред. И. С. Хмель. – К., 1986. – С. 91–98; Пинчук Ю. А. Роль народных масс в освободительной войне 1648–1654 гг. и воссоединении Украины с Россией: (Советская историография). – К., 1986. – 215 с.; та ін.

першої третини ХХ ст. Тут доцільно відзначити, що для будь-якої еміграційної науки, а особливо для української історичної, котра протягом XIX – більшої частини ХХ ст. була позбавлена сталого та сприятливого соціокультурного середовища для продукування наукових знань, однією з найважливіших проблем була проблема збереження власної самобутності в умовах іноземничих впливів. Зазвичай вона вирішувалася шляхом своєрідної ідейної фіксації зв’язку емігрантів з національною науковою або принаймні з певною частиною її інтелектуальної спадщини. Саме такий зв’язок видавався необхідною передумовою функціонування еміграційної науки та збереження її національного змісту впродовж кількох генерацій. Okрім того, українська еміграція репрезентувала альтернативний варіант науки, який реалізувався під знаком національно-державницьких ідей, заборонених на Батьківщині. Причому українська зарубіжна історіографія функціонувала в обставинах гострої ідеологічної конфронтації з радянською науковою в інтелектуальному просторі західного світу, який перебував з СРСР у стані “холодної війни”. З перспективи 90-х років Орест Субтельний, зокрема, відзначав, що історики діаспори витратили занадто багато сил на конфронтацію з російськоцентричною советологією на Заході та комуністичною інтерпретацією українського історичного процесу³⁵⁴. Відтак, повоєнний образ Переяслава формувався на еміграції під знаком інтелектуальних традицій та ідеологічної конфронтації.

300-літні роковини Переяславського акту та ювілейні тези виявилися поважними чинниками, які спричинили видання численних студій та розвідок на еміграції з означеної проблематики. Серед них найгрунтовнішими були студії А. Яковліва³⁵⁵ та О. Оглобліна³⁵⁶, які як учені мали вже солідну репутацію в еміграційному науковому світі.

Погляди А. Яковліва, представлені у цей час, значною мірою збігаються з його підходами 20 – 30-х років. Як і раніше, він обстоює думку, що Переяславський договір слід кваліфікувати як “номінальну васальну залежність” України від Московської держави. Але тепер А. Яковлів дещо розширює цю правничу формулу за рахунок уточнення “номінальна васальна залежність чи протекторат”³⁵⁷. Ученій також наголошує на двосторонньому характері угоди³⁵⁸, стверджує, що вона не була реалізована³⁵⁹, та розглядає статті

³⁵⁴ Subtelny O. The Current State of Ukrainian Historiography // Journal of Ukrainian Studies. – Toronto, 1993. – Vol. 18. – № 1/2. – P. 36–38.

³⁵⁵ Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р.: Історико-правнича студія з нагоди 300-ліття договору (1654–1954). – Нью-Йорк, 1954. – 127 с.

³⁵⁶ Оглоблін О. Українсько-московська уода 1654. – Нью-Йорк; Торонто, 1954. – 100 с.

³⁵⁷ Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем... – С. 68.

³⁵⁸ Там само. – С. 44.

³⁵⁹ Там само. – С. 55.

Б. Хмельницького в редакції 1659 р. як фальсифікат³⁶⁰. Однак порівняно з його попередніми студіями помітні й деякі відмінності. Зокрема, А. Яковлів підкреслює, що надзвичайно складна ситуація змусила Хмельницького укласти угоду з Москвою. "...це без сумніву тяжіло над ним та примушувало при пересправах із Москвою йти на такі поступки, яких би він при іншій ситуації не зробив", – відзначає історик³⁶¹. Він також звергає увагу на непідготовленість українських послів, у т. ч. на відсутність необхідного досвіду вести переговори з Московщиною, що рефрезентувала інший тип держави³⁶². Зауважимо, що ці думки А. Яковліва нагадують погляди, яких тримався М. Грушевський. Взагалі порівняно зі своїми працями 20 – 30-х років автор звертає значно більшу увагу на фактичні, реальні аспекти договірного процесу. Слід відзначити, що А. Яковлів порушував проблеми українсько-московської угоди і в інших студіях того часу³⁶³, але в цілому обстоював свої підходи, викладені у дослідженні 1954 р.

Студія О. Оглоблина була опублікована дещо пізніше, ніж праця А. Яковліва. Однак в цілому інтерпретації істориків були дуже схожими. Як і А. Яковлів, О. Оглоблин вважав, що "критичний 1653 рік" поставив Богдана Хмельницького перед складним вибором³⁶⁴. Окрім того, ситуація ускладнювалася через те, що Козацька держава постала революційним шляхом. Відтак Б. Хмельницький не мав визначеного всіма "цариного титулу", що породжувало опозицію серед старшини до влади гетьмана³⁶⁵. Історик досить докладно аналізує тогочасне становище Москви та її інтереси (військові, політичні, поліційні, культурні), які спонукали її до міждержавного союзу з Україною³⁶⁶. Слід відзначити, що О. Оглоблин підтримує думку А. Яковліва про "клятву" (особисту обіцянку) царських послів, яку козацька верхівка розглядала як "присягу за царя"³⁶⁷. Цю точку зору А. Яковліва та О. Оглоблина поділяє Й. Полонська-Василенко. Вона вважає, що варто розрізняти формальний та неформальний бік цього питання: "...формальної (курсив Н. Полонської-Василенко. – *O. Я.*) присяги від імені царя посли не дали, –

³⁶⁰ Там само. – С. 90.

³⁶¹ Там само. – С. 13.

³⁶² Там само. – С. 23. Нотатку про еволюцію поглядів А. Яковліва у 50-х роках у порівнянні з передвоєнними див.: *Оглоблин О.* Українсько-московська угода 1654. – С. 82 (прим. 108).

³⁶³ *Yakovliv A. Bohdan Khmelnyts'ky's Treaty with the Tsar of Muscovy in 1654 // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. – New York, 1955. – Vol. 4. – № 3. – P. 904–916; idem. The Reunion of the Ukraine with Russia: Воссоединение Украины с Россией, документы и материалы в трех томах.. Москва, 1954 (Review article) // Ibidem. – P. 1002–1034; та ін.*

³⁶⁴ *Оглоблин О.* Українсько-московська угода 1654. – С. 10.

³⁶⁵ Там само. – С. 12.

³⁶⁶ Там само. – С. 17–19.

³⁶⁷ Там само. – С. 28.

пише Н. Полонська-Василенко, – але по суті цю присягу замінило слово царя, яке “пременно” не буває”³⁶⁸.

Погляди О. Оглоблина на те, що українська сторона була неготова до переговорного процесу також дещо відрізняються від А. Яковліва. Водночас учений інтерпретує конкретні питання, поставлені гетьманом і старшинською радою під час зустрічей з царськими послами, як відображення занепокоєності української сторони, яка намагалася шляхом “пробних питань” з’ясувати, як Москва буде ставитися до прав і вольностей Війська Запорозького³⁶⁹. Як і А. Яковлів, О. Оглоблин також вважає, що на форму українсько-московського договору значний вплив справила Зборівська угода³⁷⁰. На його думку, Переяславський акт розв’язав два основні питання: “1) військовий союз України з Московщиною, гарантований протекцією московського царя над Україною, і 2) гарантія царем збереження всіх прав і вольностей Української Держави”³⁷¹. О. Оглоблин підкреслює, що і після 1654 р. Україна залишалася “окремою, самостійною державою, з власним голововою держави – гетьманом, обираним доживотно й навіть з виразною тенденцією спадковості та династичності його звання та влади, з власним урядом, власним військом (до речі, одним з найкращих в Європі), власною зовнішньою політикою (обмеження Переяславської угоди щодо зносин з Польщею й Туреччиною не були запроваджені в життя), власним суспільним та економічним устроєм, власним законодавством і судівництвом, власними фінансами (обов’язок доходи з міст передавати “в государеву казну” залишився тільки на папері), нарешті з власним церковним і культурним життям”³⁷². У цій авторській сентенції спостерігаємо очевидний вплив думок Вячеслава Липинського. Зауважимо, що історико-юридичне визначення угоди в студії О. Оглоблина майже ідентичне поглядам В. Липинського – “мілітарний союз”, гарантований “протекцією московського царя”³⁷³. Причому різницю між підходами та концепціями українських і російських учених автор пояснює “глибокою відмінністю національно-державних інтересів” під час укладання договору та розбіжністю їхніх зацікавлень в історичній перспективі. Досить цікава загальна авторська оцінка Переяславського акту в історії України: “І все-ж Переяславська угода не була для України ні трагедією, ні ганьбою. Історик не може оцінювати події їх наслідками – лише причинами. Чим далі відходила Москва від духу й букв Переяславського

³⁶⁸ Полонська-Василенко Н. Переяславський договір в очах його сучасників // Визвольний шлях. – 1955. – № 4. – С. 43.

³⁶⁹ Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654. – С. 32.

³⁷⁰ Там само. – С. 58.

³⁷¹ Там само. – С. 37.

³⁷² Там само. – С. 63–64.

³⁷³ Там само. – С. 77–78.

договору, цупко тримаючись однак за цей, зручний для неї, трамплін для опанування Східної Європою, тим більшого значення надавала йому українська сторона. Бо навіть сфальсифікована, споторенна, знівечена й зламана Москвою, "Переяславська Конституція" (М. Міхновський), залишилася на завжди, кажучи словами великого українського патріота-державника XVIII століття (Пилипа Орлика. – *O. Я.*), найсильнішим і найнепереможнішим аргументом і доказом суворенності України"³⁷⁴.

Праця О. Оглоблина за своїми підходами та інтерпретаціями не дуже відрізнялася від роботи А. Яковліва, але репрезентувала ціліснішу та систематичнішу картину українського суспільства доби Хмельниччини в контексті укладання Переяславського договору. Щодо авторських поглядів, то вони, без сумніву, зазнали значного впливу студій В. Липинського, хоча й відрізнялися більшою поміркованістю. Цих підходів О. Оглоблин здебільшого тримався і в інших розвідках та працях³⁷⁵.

Історико-правниче визначення та оцінка значення Переяславського акту в студіях Олександра Оглоблина та Андрія Яковліва викликали доволі різку критику з боку Миколи Андрусяка. Останній вважав, що цілком не можливо «говорити про мілітарний союз двох самостійних держав, бо навіть тому суперечить прийнята Оглобліном теза у сформульованому ним кінцевому висновку: "Протекція московського царя з наведеними вище його новими українськими титулами над Україною"»³⁷⁶. Натомість дослідник підкреслював, що зусиллями Самійла Величка, автора "Історії Русів" та їхніх послідовників постала "українська легенда Переяславського договору"³⁷⁷, яка шкодить українському визвольному руху. Відтак, на його думку, "переяславський договір не може бути ідеалом в українській визвольно-державницькій боротьбі"³⁷⁸. Подібні оцінки подані істориком і в його іншій праці³⁷⁹. Слід відзначити, що зауваги М. Андрусяка засвідчують підвищення ролі ідеологічного чинника у студіях з переяславської проблематики, що спостерігається у повоєнній еміграційній історіографії.

Спеціальні випуски, присвячені 300-літнім роковинам Переяславської угоди, підготували часопис "The Ukrainian Quarterly" (статті Б. Крупницького, О. Оглоблина, А. Яковліва, М. Чубатого, С. Гординського, М. Чиров-

³⁷⁴ Там само. – С. 78.

³⁷⁵ Див., приміром: *Ohloblyn O. The Pereyaslav Treaty and Eastern Europe // The Ukrainian Quarterly. – 1954. – Vol. 10. – № 1. – P. 41–50; його ж. Думки про Хмельниччину. – Нью-Йорк, 1957. – С. 58, 86; та ін.*

³⁷⁶ Андрусяк М. Переяславський договір // Зб. матер. 5-ї наук. конф. НТШ. – Торонто, [1954]. – С. 83.

³⁷⁷ Там само. – С. 86.

³⁷⁸ Там само.

³⁷⁹ Андрусяк М. Переяславсько-московський договір: (З приводу 300-ліття) // Київ (Філадельфія). – 1954. – № 1. – С. 3–5.

ського, М. Приходька)³⁸⁰ та неперіодичний орган Української Вільної Академії Наук у США – “The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.” (переклад частини “Очерков...” 1911 р. барона Б. Нольде, статті А. Яковліва, В. Прокоповича, Д. Решетара)³⁸¹. Крім традиційної проблематики щодо “історико-правничої природи” Переяславського акту, перебігу договірного процесу та фактичної реалізації угоди, чільне місце в цих розвідках відведено різноманітним наслідкам українсько-московської злуки (економічним, політичним, культурним, духовним, церковним та ін.) у 300-літній хронологічній ретроспективі. Зауважимо, що ця лінія висвітлення Переяславської угоди навіть домінує над історико-юридичною тематикою. Зазначені підходи спостерігаємо і в розвідках інших істориків, зокрема Н. Полонської-Василенко³⁸². Її узагальнення досить показові для інтелектуальних настроїв тогочасних українських істориків на еміграції: “Те, що робилося на Україні протягом 300 років було й є може найстрашнішим наслідком Переяславського договору, звичайно не того мілітарного договору, що складений був в 1654 р., а того, на що поволі було перекрученено його. Не матеріальні цінності, а найдорожче – геній і здібності українського народу опинилися на конто (на рахунку. – О. Я.) Росії... На цьому вигравала і виграє перед усім світом російська культура, і цілком зрозумілим є те, що не входить в інтереси росіян розгалужувати-виділяти українця, білоруса і т. д.”³⁸³ Поширення студій з такою проблематикою, з одного боку, диктувалося об’єктивними потребами науково-історичних студій на теренах української зарубіжної історіографії, а з іншого, було зумовлене реакцією на поширення відомих “переяславських тез”, що дедалі більше ідеологізувало означену тематику. Крім того, публікації українських англомовних видань ставили за

³⁸⁰ Krupnytsky B. Treaty of Pereyaslav and the Political Orientation of B. Khmelnytsky // The Ukrainian Quarterly. – Vol. 10. – № 1. – P. 32–40; Ohloblyn O. The Pereyaslav Treaty and Eastern Europe // Ibidem. – P. 41–50; Yakovliv A. The Juridical Character of the Pereyaslav Treaty and Its Fate // Ibidem. – P. 51–59; Chubaty N. Moscow and the Ukrainian Church after 1654 // Ibidem. – P. 60–70; Hordynsky S. 300 Years of Moscow’s Cultural Policy in Ukraine // Ibidem. – P. 71–84; Czyrowski N. Economic Aspects of the Ukraine-Muscovite Treaty of 1654 // Ibidem. – P. 85–92; Prychodko N. 300 Years of Russian Dealings with Ukraine // Ibidem. – P. 93–99.

³⁸¹ Nol’dé B. Essays in Russian State Law [Ed. by A. Yakovliv] // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. – Vol. 4. – № 3. – P. 873–903; Yakovliv A. Bohdan Khmelnyts’ky’s Treaty with the Tsar of Muscovy in 1654 // Ibidem. – P. 904–916; Prokopovych V. The Problem of the Juridical Nature of the Ukraine’s Union with Muscovy [Ed. by A. Yakovliv] // Ibidem. – P. 917–980; Reshetar J. The Significance of the Soviet Tercentenary of the Pereyaslav Treaty // Ibidem. – P. 981–994; Yakovliv A. The Reunion of the Ukraine with Russia: Воссоединение Украины с Россией, документы и материалы в трех томах. Москва, 1954 (Review article) // Ibidem. – P. 1002–1034.

³⁸² Полонська-Василенко Н. Наслідки Переяславського договору в галузі духової культури // Вісник Організації оборони чотирьох свобод України. – 1955. – № 2. – С. 13–19.

³⁸³ Там само. – С. 19.

мету не тільки подати альтернативні погляди, а їй продемонструвати представницьку функцію еміграції в західному науковому світі. Одночасно ряд проблем, які тою чи іншою мірою побутували у попередні десятиліття, порушуються епізодично, зокрема питання стосовно станового обмеження договору, котре згадують лише окремі дослідники³⁸⁴.

Повертаючись до статей, уміщених у спеціальних випусках, відзначимо серед них розвідку “Переяславський договір і політична орієнтація Богдана Хмельницького” Бориса Крупницького, автора низки праць, присвячених Хмельниччині. Б. Крупницький розглядав українсько-московську угоду з перспективи різних міжнародних політичних комбінацій Богдана Хмельницького: південний напрямок (Крим і Туреччина), альянс з Москвою та балтійська орієнтація. На його думку, після Переяславського акту Україна-Гетьманщина продовжувала залишатися самостійною державою. Однак міжнародні позиції України значно погіршилися, оскільки Б. Хмельницький так і не зміг розірвати союз із Московчиною. Причому одним із перших наслідків цього альянсу став переїзд кримського хана на бік Польщі³⁸⁵. Таким чином, Б. Крупницький вважав, що в контексті міжнародних відносин українсько-московська злука була фатальною помилкою Б. Хмельницького. Цю думку вчений конкретизує в іншій своїй праці: “...Москва була в політичних комбінаціях гетьмана свого роду резервою. Але порозуміння з нею прийшло щойно в 1654 р. Б. Хмельницькому вдалося порушити Москву проти Польщі на основі переяславського трактату, що робив з українського гетьмана і заступленої ним держави васала московського царя. Але й це порозуміння виявило свою нестійкість. Б. Хмельницький тримався і далі незалежним володарем, а Москва хотіла положити свою руку на Україну. Головно, Москва не допомагала в основному, чого вимагав від неї Б. Хмельницький. Замість кінцевого покорення Польщі, вона завернула фронт і порозумілася з Польщею та навіть почала дії проти Швеції, що саме з Семигородом і Бранденбургом виступили проти Польщі”³⁸⁶. Однак, оцінюючи традицію Хмельниччини, зокрема Переяславського акту, з перспективи власне розвитку внутрішньої історії Гетьманщини, Б. Крупницький змінює свої акценти: “Переяславський договір 1654 р., складений Б. Хмельницьким з Москвою, хоч і неясний в своїй структурі і деталях, ліг не тільки в основу українсько-московських відносин, але й став своєрідною конституцією, Magna Charta українських вільностей, – підкреслює вчений. – Кожний

³⁸⁴ Див., приміром: Стаків М. До суспільної структури Хмельниччини // ЗНТШ. – Мюнхен, 1948. – Т. 156: В 300-ліття Хмельниччини: Збірник / За ред. Б. Крупницького. – С. 29–30.

³⁸⁵ Krupnytsky B. Treaty of Pereyaslav and the Political Orientation of B. Khmelnytsky. – P. 38–39.

³⁸⁶ Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: Зб. статей / На правах рукопису. – Мюнхен, 1959. – С. 32–33.

гетьман, складаючи після своїх виборів статті з Москвою, спирався як на вихідний пункт на Переяславський договір Хмельницького. У боротьбі за автономію України українська влада не мала авторитетнішого аргументу, як пункти Хмельницького³⁸⁷. Отже, погляд Б. Крупницького на українсько-московську угоду досить амбівалентний. Він визнає її важливе значення як своєрідного символу козацької державності, але підкреслює, що у зовнішньополітичному відношенні вона відіграла руйнівну роль.

Таким чином, упродовж 50 – початку 60-х років ХХ ст. в українській зарубіжній історичній науці продовжували вестися дискусії стосовно історико-юридичного визначення Переяславського акту. Втім, вони позбулися тієї полемічної гостроти, якою вирізнялася українська історична думка першої третини ХХ ст. Почасти це, мабуть, пояснювалося зближенням підходів істориків-емігрантів, але найбільше залежало від зміщення дослідницьких пріоритетів у дослідженні історії Хмельниччини (міжнародна ситуація, дипломатична історія, наслідки Переяславської угоди та ін.). Відтак, на початку 60-х років вимальовувався такий спектр підходів щодо історико-правничої оцінки українсько-московського договору: “номінальна васальна залежність чи протекторат” (А. Яковлів), “мілітарний союз” під “протекцією московського царя” (О. Оглоблин), “мілітарний альянс” чи “військовий союз” (С. Іваницький)³⁸⁸, “мілітарний договір” або “мілітарний союз” (Н. Половська-Василенко)³⁸⁹, “vasalitet” або “протекторат” (Б. Крупницький)³⁹⁰, “псевдопротекторат” або “квазіпротекторат” (Б. Галайчук)³⁹¹ та ін. Якщо не брати до уваги погляди Б. Галайчука, які видаються дещо екзотичними, то слід відзначити істотне зближення дослідницьких підходів. Адже різниця між васалітетом, протекторатом та мілітарним союзом відносно невелика. Зокрема, Лев Окіншевич відзначав, що відносини васалітету та протекторату навіть формально близькі³⁹². Не даремно багато зі згаданих учених уживають ці дефініції майже як рівнозначні терміни.

³⁸⁷ Там само. – С. 40–41.

³⁸⁸ Іваницький С. Переяславський договір з 1654 р.: правна якість заложеного цим договором відношення сторін. – Нью-Йорк, 1954. – С. 124–130; Ivanitsky S. Did the Treaty of Pereyaslav Include a Protectorate? // The Ukrainian Quarterly. – 1954. – Vol. 10. – № 2. – P. 176–182.

³⁸⁹ Половська-Василенко Н. Наслідки Переяславського договору... – С. 18–19. Цих поглядів Н. Половська-Василенко дотримувалася й пізніше. Див., напр.: її ж. Історія України. – К., 1992. – Т. 2. – С. 29.

³⁹⁰ Крупницький Б. Доба козацько-гетьманської держави // Енциклопедія україно-зnavства: Загальна частина / Під гол. ред. проф. В. Кубійовича і проф. д-ра З. Кузелі. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. – Т. 2. – С. 448; його ж. Історіознавчі проблеми... – С. 32–33.

³⁹¹ Галайчук Б. Царські компетенції на основі Переяславського договору // ЗНТШ. – Париж; Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто; Сідней, 1962. – Т. 169: 36. на пошану З. Кузелі. – С. 334–335.

³⁹² Окіншевич Л. Лекції з історії українського права. Право державне. Доба станового суспільства. – Мюнхен, 1947. – С. 33–34.

Інакше складалася справа з загальною оцінкою історичного значення Переяславської угоди. Зокрема, О. Оглоблин констатував, що “коли думка українських дослідників про характер – історичний і правничий – Переяславського договору була майже одностайна, то питання про значення його для тогочасної України, отже й історична оцінка цього акту, викликали чималі розбіжності й подекуди навіть суперечливі висновки в науковій, а особливо в публіцистичній літературі”³⁹³. Така суперечливість була зумовлена тим, що одні дослідники тлумачили акт 1654 р. як своєрідний символ – “вагомий доказ” української незалежності в добу Хмельниччини, як “українську конституцію” того часу. Натомість інші вважали, що з огляду на страшні руйнівні наслідки, які мали місце в результаті понад трьохсотлітнього російського панування, українсько-московський договір у жодному разі не може бути ідеологічним, а тим більше світоглядним орієнтиром.

З кінця 60 – на початку 70-х років інтерес в українській зарубіжній історичній науці до окресленої тематики поступово згасає, хоча в історіографічних оглядах ще зустрічаються традиційні інвективи стосовно “переяславських тез”³⁹⁴. Це пояснювалося різними чинниками: зміною генерацій у науково-історичному процесі на теренах діаспори, поступовою еволюцією дослідницької проблематики в українській зарубіжній історіографії, яка розгорталася під знаком модернізації. Її своєрідним вивтом став хронологічний зсув тематики досліджень від доби середньовіччя та ранньомoderних часів до історії XIX–XX ст. До того ж наймолодше англомовне покоління українських істориків у діаспорі активно інтегрувалося до західних наукових осередків та університетів, що відсуvalо розробку традиційної проблематики на другий план.

Слід відзначити й негативну реакцію молодих науковців на традиції патріотичного висвітлення української минувщини, що були поширеними в діаспорі. За влучним висловом Івана Лисяка-Рудницького, “українська інтелігентна молодь у США й Канаді бунтується проти “обрядового патріотизму”, дух якого панує всевладно в наших установах, пресі, культурних влаштуваннях і т. д.”³⁹⁵ Відтак, переяславська тема впродовж 70 – 80-х років побутувала епізодично на маргінесі наукових студій, зокрема у працях

³⁹³ Оглоблин О. Проблема державної влади... – С. 5.

³⁹⁴ Див., приміром: Pelenski J. Soviet Ukrainian Historiography after World War II // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* – 1964. – Bd. 12. – N. 3. – P. 375–418; Horak S. Ukrainian Historiography 1953–1963 // *Slavic Review.* – 1965. – Vol. 24. – № 2. – P. 258–272; Полонська-Василенко Н. Наукова вартість сучасної підсоветської історіографії України // *Визвольний шлях.* – 1972. – № 4. – С. 451–462; Mackiw T. The Development of Ukrainian Historiography: (Conclusion) // *The Ukrainian Review.* – London, 1986. – Vol. 34. – № 2. – P. 30–40; № 3. – P. 63–68; № 4. – P. 54–59; та ін.

³⁹⁵ Лисяк-Рудницький І. Проблеми в навчанні української історії // УІ. – 1975. – № 1/2. – С. 119.

Зенона Когута³⁹⁶, Стефана Величенка³⁹⁷ та інших істориків. Винятком можна вважати історіографічну студію Джона Басараба, що вийшла під редакцією і з передмовою І. Лисяка-Рудницького³⁹⁸. У цій передмові представлені цікаві думки стосовно походження та ролі українського міфу Переяслава. Її український переклад побачив світ 1994 р. у двотомнику творів ученого³⁹⁹. Проте студії істориків цієї генерації так і не встигли істотно підважити науково-історичні уявлення про Переяслав, які виникли в українській зарубіжній науці після Другої світової війни. В розвитку історичної науки діаспори продовжував циркулювати повоєнний, вироблений здебільшого протягом 50 – початку 60-х років, образ Переяслава.

Він виник на перехресті інтелектуальних традицій української науки 20 – 30-х років і тотальної ідеологічної конфронтації з радянською історіографією у повоєнному, біополярному світі. Тож інтелектуальні уявлення першої третини ХХ ст. про двосторонній та рівноправний характер українсько-московського акту поступово трансформуються в ідею Переяслава – символа самостійності України-Гетьманщини, що зумовлювалося впливом державницької парадигми у національній історіографії. У проблемному відношенні упродовж 50 – 60-х років розглядалися в цілому традиційні теми (юридична оцінка договору та реальне становище українських земель після 1654 р., мотивація, наміри та плани сторін, політична альтернативність українсько-московській злуці, Переяславський акт у контексті міжнародної ситуації у Східній та Центральній Європі, змістовне наповнення, актова структура угоди та ін.). Чільне місце у проблемній палітрі науково-історичних студій перших повоєнних десятиліть посідали критика “переяславських тез” та висвітлення руйнівних наслідків українсько-московської злуки. Водночас протягом 50 – 60-х років тема Переяслава зазнає найбільшої ідеологізації та політизації. Поступове послаблення інтересу до переяславської проблематики протягом 70 – 80-х років призвело до того, що українські історики молодшої генерації зверталися до цієї теми епізодично. Відтак образ Переяслава, створений у повоєнні 50-ті роки, побутував до кінця 80 – початку 90-х років⁴⁰⁰.

³⁹⁶ Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760–1830 / Пер. з англ. вид. 1988 р. – К., 1996. – С. 14–16.

³⁹⁷ Velychenko S. The Influence of Historical, Political, and Social Ideas on the Politics of Bohdan Khmelnytsky and the Cossack Officers between 1648 and 1657: PhD / University of London. London School of Economics. – London, 1980. – P. 174–194; та ін.

³⁹⁸ Basarab J. Pereiaslav 1654: A Historiographical Study. – XXVIII, 322 р.

³⁹⁹ Лисяк-Рудницький І. Переяслав: історія і міф // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т. 1. – С. 71–82.

⁴⁰⁰ Див. історіографію питання з обсягу української зарубіжної історіографії 1945–1991 рр.: Батюк В. Українська державність напередодні та в роки визвольної війни 1648–1654 рр. у працях дослідників із західної діаспори // УІЖ. – 1993. – № 1. – С. 50–56;

* * *

Наприкінці 80-х років ХХ ст. стрімке поширення відцентрових процесів у СРСР зняло залізну завісу, яка відгороджувала радянську науку від західного інтелектуального простору. З переяславської теми було знято ідеологічне табу. Протягом кінця 80 – першої половини 90-х років досить швидко відбувся демонтаж канонічних “переяславських тез” і поширення нових підходів у студіях ряду українських учених (О. Апанович⁴⁰¹, В. Горобець⁴⁰², О. Гуржій⁴⁰³, В. Матях⁴⁰⁴, Ю. Мицик⁴⁰⁵, В. Сергійчук⁴⁰⁶, В. Смолій, В. Степанков⁴⁰⁷,

Цибульський В. Переяславська угода 1654 року в зарубіжній історіографії (1945–1990). – Рівне, 1993. – 104 с.; *Гром В.*, *Цибульський В.* Хмельниччина на сторінках “Українського історика” // УІ. – 1994. – Т. 31. – № 1/4. – С. 44–49; *Цибульський В.* Переяславська Рада 1654 р. в зарубіжній історіографії (1945–1990) // Другий міжнарод. конгрес україністів (Львів, 22–28 серпня 1993 р.): Доповіді і повідомлення: Історія / Упоряд. Я. Ісаєвич, Я. Грицак. – Львів, 1994. – Ч. 1. – С. 87–94; *Гром В.*, *Цибульський В.* Переяславська рада 1654 року в українській зарубіжній історіографії // Історія українського середньовіччя: Козацька доба: Зб. наук. пр.: (На пошану історика, лауреата Державної премії ім. Тараса Шевченка О. М. Апанович): У 2 ч. – К., 1995. – Ч. 1. – С. 71–84; *Цибульський В. I.* Переяславська рада 1654 року у зарубіжній історіографії (1945–1990) // Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали наук.-теорет. семінару). – К., 1995. – С. 60–68; *його ж.* Від українсько-московського договору 1654 р. до Віленського перемир’я: (На матеріалах зарубіжної історіографії) // Конотопська битва 1659: Зб. наук. пр. – К., 1996. – С. 97–104; та ін.

⁴⁰¹ *Апанович О. М.* Українсько-російський договір 1654 року: Міфи та реальність. – К., 1994. – 96 с.

⁴⁰² *Горобець В. М.* Переяславсько-Московський договір 1654 р.: результати і наслідки (з історії українсько-російських відносин доби Богдана Хмельницького) // Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана): Зб. наук. пр. – К., 1995. – С. 73–94; *його ж.* Переяславсько-московський договір 1654 р.: причини і наслідки. Історіографічні традиції та історичні реалії // Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали наук.-теорет. семінару). – С. 14–27.

⁴⁰³ *Гуржій О. І.* Переяславська рада в оцінці сучасників // Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали наук.-теорет. семінару). – С. 50–52.

⁴⁰⁴ *Матях В. М.* Тема українсько-російського договору 1654 р. у вітчизняній історіографії // Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали наук.-теорет. семінару). – С. 53–59.

⁴⁰⁵ *Мицик Ю.* Полін-корінь: Скільки діяв українсько-російський договір 1654 року? // Старожитності. – 1991. – № 1. – С. 10–11.

⁴⁰⁶ *Сергійчук В.* Статті Богдана Хмельницького та їхня доля // Наука і суспільство. – 1990. – № 6. – С. 59–64.

⁴⁰⁷ *Смолій В.*, *Степанков В.* Переяславська рада // Козацтво. – 1994. – № 2. – С. 2–5; *його же.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – 2-е вид. – К., 1995. – С. 434–450; *Смолій В. А.* Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до вивчення проблеми // Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали наук.-теорет. семінару). – С. 3–5; *Степанков В. С.* Кам’янецька угода й Переяславська рада: спроба дослідження політичних наслідків Жванецької кампанії // Там само. – С. 6–13.

О. Струкевич⁴⁰⁸, В. Ульяновський⁴⁰⁹, Т. Чухліб⁴¹⁰, Н. Яковенко⁴¹¹ та багато ін.). Період академічної історіографії, що визначався домінуванням класичної та неокласичної методології, який порівняно з західноєвропейськими теренами на кілька десятиліть затримався на радянському просторі, добігав свого кінця. На часі постали нові інтелектуальні (постмодерністські, постнеокласичні та ін.) впливи та новітня методологія історичних досліджень. Українська наука входила у новий період розвитку академічної історіографії. Утім, новітня історіографія Переяславського акту – це справа окремої студії.

Отже, загальна схема циркуляції переяславських образів в українській історичній думці початку XIX – кінця 80-х років ХХ ст. уявляється нам наступним чином: акт рівноправної злуки двох православних народів (20 – 60-ті роки XIX ст.) → його інтелектуальна делегітимація (70 – 90-ті роки XIX ст.) → змагання за історико-правниче визначення договору та ствердження тези про його рівноправний характер (кінець 90-х років XIX ст. – 30-ті роки ХХ ст.). З 30-х років ХХ ст. відбувається полярний поділ образів Переяслава на два потоки у радянській (“концепція меншого зла” (30 – 40-ві роки) → “теорія возз’єднання” (50 – 80-ті роки)) та еміграційній, діаспорній версіях (Переяслав як символ української державної незалежності доби Гетьманщини (50 – 80-ті роки ХХ ст.)). Зрештою, хронологічні межі побутування цих образів досить умовні, оскільки на практиці відбувалася конкуренція, конфронтація між різними науково-історичними уявленнями про Переяслав, про його роль та значення в історії України. Насамкінець зауважимо, що наша розвідка в жодному разі не претендує на вичерпне висвітлення порушеної проблематики, а тільки подає загальний огляд найважливіших тенденцій її розробки в українській історіографії окресленого періоду.

⁴⁰⁸ Струкевич О. К. “Березневі статті” як джерело політичної автономії України-Гетьманщини у середині XVIII ст. // Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали наук.-теорет. семінару). – С. 43–49.

⁴⁰⁹ Ульяновський В. І. Переяславська рада без шат апологетики, або переяславська легенда // Трибуна. – 1991. – № 3. – С. 28–30; № 5. – С. 20–22.

⁴¹⁰ Чухліб Т. В. Зовнішньополітичні наслідки договору 1654 р. та проблема територіального поділу Української держави у 60 – 70-х рр. XVII ст. // Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали наук.-теорет. семінару). – С. 28–42.

⁴¹¹ Яковенко Н. Між правою та славою (Не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького) // Сучасність. – 1995. – № 12. – С. 68–76.